

Ons Heem

JG. XV, 2 * SLACHTMAAND 1960

VERSCHIJNT TWEEMAANDELIJKS

KRUISENNUMMER

INHOUD VAN JAARGANG XV, 2.

Oud stenen Graf- en Veldkruisen	Dr. J. Nyssen	Voor de redding van oude kruisen	W.
Aflaatprentjes	K. Van den Bergh en R. De Vocht.	Kruisen langs de weg in Zuid-Vlaanderen	A. L.
Houten kruisen	A. L.	Veldkruisen	F. Nackaert en W.
Een houten kruis	N. K.	Een vernieuwde vorm van ongeluiskruis	J. Weyns.
Ijzeren kerkhofkruisen	A. Lowyck	Kruisen te Bokrijk	W.
Torenkruisen in West-Vlaanderen	A. Lowyck	Sprokkelingen.	

VAN ONZE LEDEN. — Onder de niet-heimkundige tijdschriften, die men het liefst ter hand neemt, komt op de eerste plaats *Wetenschap in Vlaanderen*. Er verschenen echt interessante onderwerpen noemens onze taal over de Loire. Van Maerlandt e.d.m. Proefnummers aanvragen bij Prof. Goossenaerts, Schuurstr., St.-Amandsberg, Gent. — *Een nieuw molenboek*. Van A. BICKER CAARTEN, van wie *Molenleven in Rijnland* en *De molen in ons volksleven* u wel bekend zijn, is thans een nieuw molenboek verschenen: *In Holland staat een molen* (88 blzn., 55 alb. — uitg. A. W. Slijthoff, Leiden 1960). Ditmaal een eerder bescheiden boekje maar zeer plezierig en vol sfeer. Het gaat over een bepaalde poldermolen en zijn bemaling, nl. deze van de Waterlooospolder in Zuid-Holland. Na het historisch overzicht van de drie opeenvolgende molens volgt, aan de hand van allerbeste foto's, het gemoedelijke en leer-

rijke verhaal van het dagelijkse leven op de poldermolen. Als slot volgt de lijst van de molenaars sedert 1655, de aanbestedingsvoorwaarden in 1804 en het huidige molenreglement. Een oorspronkelijk, onderhoudend en leerrijk boekje, zeker voor ons, Vlamingen, die dit soort van molen weinig of niet kennen. W.

ONS NIEUW TITELPRENTJE op het omslag stelt een Kempische eetschotel voor, van gebakken aarde, met opliggende versiering in gele kleur, het geheel is geglazuurd. Het bruin werd zwart en het geel wit op de tekening. Diameter van de afgebeelde schotel: 55,5 cm. Herkomst van de schotel: Lier, vindplaats: Berlaar. Dergelijke schotels worden door pottenbakkerij Willemys, Brugge, opnieuw gebakken voor het volkskunstwinkeltje in het openluchtmuseum te Bokrijk.

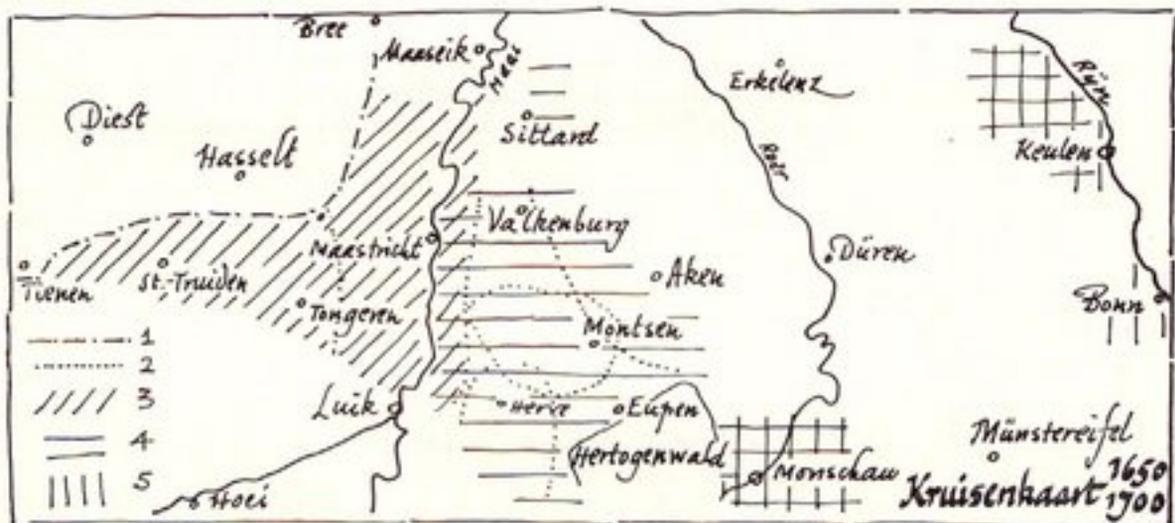
Oude stenen Graf- en Veldkruisen

Een eerder nieuw onderwerp ! Een syntetisch werk over deze voorwerpen is mij niet bekend (1). We geven hier een bondig overzicht over dit verschijnsel in de Nederlanden en het Rijnland.

WAAR ?

Ondanks menig kerkhofbezoek zagen we geen oude stenen grafkruisen in Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen, Brabant ten Westen van Leuven, Zuid-Vlaanderen (= Frans-Vlaanderen), Noord-Holland ; in Lotaringen, de Elzas, het Saarland, de zuidelijke Eifel ; in Champagne. Op de rechter Rijnsoever ter hoogte van Keulen zijn er weinig (Bergisches Land). Er zijn er schier geen in heel het protestantse Noorden van de Nederlanden.

Blijft dus het westelijk Rijnland en het oosten van de Nederlanden. We vonden de westelijke grens in Brabant-Limburg, te Hoegaarden-Tienen-Binderveld-Schulen ; As-Opglabbeek-Opitter-Tongerlo-bij-Bree (zie kaart, afb. 31). Meer westelijk zijn er alleenstaande exemplaren ; in Brabant : te Pellenberg (1708), Neervelp (datum ?), Hamme-Mille (1787), Nodebais (datum ?) ; in de Kempen te Kaulille (1747 en 1786), St.-Huibrechts-Lille (datering ?), Postel

Afb. 31. — Vorm van grafkruisen en regionale groepen : 1. Uiterste W.-grens ; 2. Begrenzing van groepen ; 3. Klaverbladvorm ; 4. Dakjesvorm ; 5. Konsolevorm.

(1628). Stenen veldkruisen te Halle-Brabant (1708), Belsele-Waas (1792), Leuven-Keizersberg (1709), Emblem-bij-Lier (1719), Lokeren (1780), Neerijse (1790), St.-Genesius-Rode (1785) Merchtem (1682), Hofstade-bij-Aalst (1723), St.-Pieters-Leeuw (1708), Halle (1773).

Ned.-Limburg (2) zal ze wel over heel zijn gebied hebben. Noord-Brabant (2) bezit er vele

(1) Over veldkruisen : WELTERS, E.H. Ad., *Het Limburgsche Veldkruis in Public. Soc. Hist. Limbourg*, T. 65 (1929), p. 246 vv. — Maastricht 1929. — Zie ook *Ons Heem*, V en volg. jgn.

(2) BLOYS VAN TRESLONG PRINS, Mr. P. C., *Genealog. en Herald. Gedenkwaaardigheden... Noord-Brabant*, 1924, 2 delen. Een gelijkaardig werk voor Nederlands-Limburg, van de hand van Dr. Mr. J. BELONJE, is in voorbereiding.

Crisnée (Luik)

Alb. 32.

Ukhoven (B. Limb.)

Alb. 33.

in enkele oostelijke Maasdorpen, en verder verspreide enkelingen in de oostelijke helft van de provincie. In Gelderland enkele langs Waal en IJssel (5).

In protestantse streken zijn er tegenhangers van het stenen grafkruis : de zgn. *doodpaal* en de staande grafplaat (4).

We denken niet, dat er ooit stenen grafkruisjes geweest zijn in het westen van de Nederlanden, anders moest er toch iets van over zijn, hoe zacht de steensoort ook geweest ware. Overmaas was een kerngebied (drie kerkhoven van elk over de honderd oude stenen grafkruisen : Aubel, Clermont, Homburg). Er moeten kaarten opgesteld worden (en daar is al een begin van gemaakt) : aantal per kerkhof gedurende een bepaald tijdvak. Welke factoren bepaalden de spreiding van dit soort van monumenten ? Godsdiensten ; nabijheid van passende gesteenten ; rijke en arme streken ; vervoer langs stromen ; wegen ; kulturele invloeden (centra) ? Hier kan veel worden afgeleid uit een volledig overzicht van het stenen grafkruisengebied.

WANNEER ?

Enkele van de oudste waarop een datum vermeld staat : veldkruis te Gasthuis-Bemelen (Ned.-Limburg) 1447 ! (5) ; kruis te Boksbergen (Olst) 1493 (6) ; Keulen-Longerich, grafkruis 1526 ; Cerexhe (Luik), grafkruis 1550 ; Membruggen (Belg.-Limburg), id., 1553 ; Kozen (Belg.-Limburg), id., 1553. Paul Lohest vermeldt er een dat berust in het Musée Archéologique te Luik en gedateerd 1504 (7).

Na de Franse Revolutie, en tot op heden, zijn er nog grafkruisen in kruisvorm (bv. Mariakerke-Oostende !), doch ze wijken af van het oude type, vormen een minderheid tussen de sinds 1850 opgekomen monumenten van allerlei vorm, die onze kerkhoven tot rommelhopen maken. Vermelden we het stijlvolle stenen kruis voor pastoor Knaepen (overl. 1938) te Widooie (Belg.-Limburg). De Amerikaanse en Duitse oorlogskerkhoven bezitten kleine eenvoudige doch smaakvolle stenen kruisjes.

De houten graftekens hebben tot op heden hun kruisvorm bewaard.

Van al de stenen kruisen die we optekenden zijn er 2,5 % zeker uit de periode van 1550-1570 ; 2 % uit de jaren 1570-1600 ; 1e. helft 17e. eeuw : 26 % ; 2e. helft : 29 % ; 1e. helft 18e. eeuw : 15 % ; 2e. helft : 6,5 %. De overige 19 % zijn ongedateerde, vermoedelijk meestal 16e. eeuwse (8).

(5) BELONJE, Dr. Mr. J., *Stenen Charters*, Heemschutserie nr. 8, 4e. dr., Amsterdam 1948, p. 71-72 en alb. 11.

(4) Afbeelding in BELONJE, op. cit., kalt en alb. 31. Zie aldaar blz. 104-105.

(5) BELONJE, op. cit., blz. 72.

(6) Alb. bij WELTERS, op. cit.

(7) *Le Vieux Liège*, juli-aug. 1936.

(8) De Duitse kerkhoven werden uit dit overzicht weggelaten ; daar is de 18e. eeuw veel belangrijker.

ALGEMENE KENMERKEN ; OPVATTING.

In de loop der decennia en over het hele ons bekende gebied zijn de stenen grafkruisjes tamelijk homogeen. Ze zijn alle monolithisch, blijven zeer dicht bij de baziskruisvorm (de Ierse b.v. zijn rijker bewerkt !), nl. het Latijnse kruis, en vertonen weinig reliëfwerk. Ten oosten van de Maas zit er wat meer reliëf in.

Ook in opvatting kan een grafkruis dicht bij de oorspronkelijke kruisgedachte staan : nl. de kruisen met Kruislievenheer (afbn. 34, 35, 38) ; het kan zich van deze échte opvatting verwijderen en tot een tekstplaat worden. De eerste opvatting wordt in de Nederlanden verlaten omstreeks 1630. In Duitsland vindt men nog in de 18e. eeuw grafkruisen met een afbeelding van de Gekruisigde over het hele kruis. Het al dan niet aanbrengen van een Kruislievenheer op een kruis is echter ook een kwestie van finanties !

MATERIAAL ; BEWERKING ; AFMETINGEN.

In de Nederlanden zijn de grafkruisen haast steeds uit arduin. Slechts twee uitzonderingen: een 16e. eeuwse (?) groep in Overmaas die uit bruine zandachtige leisteen vervaardigd werd, en een 18e. eeuwse Ardeense groep in zwart-paarse fylladen (soort van leisteen). Naast deze steensoorten vonden we in Duitsland veel kruisen uit gele en rode zandsteen, uit lava, uit graniet met grote kristallen.

Vermelden we doodpalen uit walviskaak op het eiland Vlieland (9), een paar ijzeren kruisen (!) te Garijp (Friesland) (10), en een in de mergelwanden getekend ongevalskruis in de St.-Pietersberg te Maastricht (11).

Ten onrechte schonk ik weinig aandacht aan mogelijke sporen van bewerking op de kruisen (hamer, puntbeitel). Frijslag (vlakke beitel) en polijstvlakken vinden we natuurlijk aan alle bewerkte steen.

Onze stenen grafkruisen staan met een ruwe voetklomp in de aarde (afb. 47) en zijn van eerder geringe hoogte (16e. eeuw : 70 cm à 1 m ; later tot 1,50 m, en ten westen van de Maas tot 2 m). De kruisbalken zijn haast vierkant op doorsnede.

VORM.

Er kunnen vaste lijnen getrokken worden doorheen de veelheid van vormgevingen die we bespeuren aan onze kruisen.

16e. eeuw. Bij zijn ontstaan greep het stenen grafkruis nog net het staartje van de gotiek (afbn. 36, 38, 40, 41). We kennen een paar grafkruisentypes met gotische aanzetten, nl. in Overmaas en Duitsland. Doch ook daar in meerderheid, en ten westen van de Maas alléénheersend, zijn in de 16e. eeuw twee hoofdvormen, die naast mekaar bestaan van het eerste begin af : a) het gewoon kruis, bestaande uit twee absoluut rechthoekige balken (afbn. 35, 36, 38, 41), en, b) het kruis waarvan de verticale balk aan z'n bovenuiteinde dakvormig is toegespitst (wellicht afgekeken van houten kruisen) (afbn. 34, 37, 39, 40).

17e. eeuw. Rond 1650 ontstaan plots en definitief, van Tienen tot Keulen, twee nieuwe vormen : ten westen van de Maas de klaverbladuiteinden (afbn. 37, 43, 47), die wel zullen afgeleid zijn van de metalen en houten kruisen met vierpasuiteinden ; ten oosten van de Maas, de dakjes-vorm, die nu kwartcilinders krijgt bij de kruising van de balken (afb. 45). Dit laatste kan

(9) BELONJE, op. cit., p. 104 en afb. 30.

(10) Afbeelding bij VAN HEEMSKERCK-DUKER, Ir. W. F., en VAN HOUTEN, Ir. H. J., *Zinnebeelden in Nederland*, Den Haag, z.j., 2e. druk, p. 104.

(11) Afb. bij VAN SCHAİK, Ir. D. C., *Maastricht en de St.-Pietersberg*, Heer, 1948, p. 40.

H. 132cm

159...

Jelm (nu Bokrijk)

H. 150cm

1657.

Brustern (B. Limb.)

H. 95cm

162...

Neerharen (B. Limb.)

Einde 16e E.

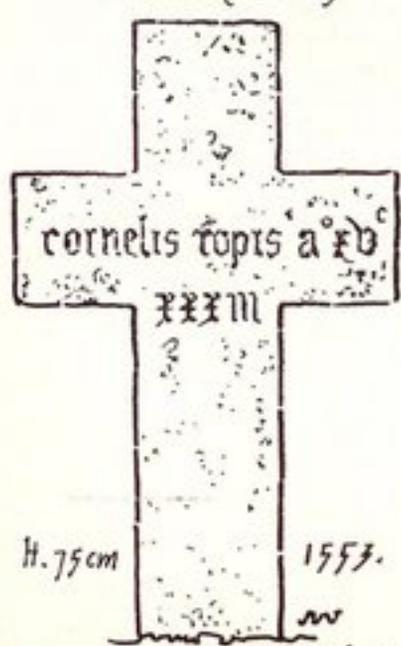
Crisnée (Luik)

34	37	39
35		40
36	38	41

1545

Melkwezer (Bra.b.)

H. 75cm

1553.

Membruggen (B. Limb.)

H. 65cm.

16e. E.

Diets-Heur (B. Limb.)

1529

Villers-St-Simeon (Luik).

voegen verstevigt, ofwel op de stralenkrans rond het hoofd van de Gekruisigde.

In de omgeving van Bonn treedt rond 1500 een andere vorm op, waarbij de kruising bij de balken aangevuld is met vier renaissancekonsolen. Deze vorm verspreidt zich geleidelijk, bereikt Keulen rond 1670, Dusseldorp en Monschau rond 1700.

18e. eeuw. Ten westen van de Maas blijft de klaverbladvorm, gewijzigd, voortbestaan (vijf-, zevenlobbige uiteinden; gedrongen of gestrekte kruisen) (afbn. 43, 46). Ten oosten van de Maas worden renaissance- en barokaanzetten aan de uiteinden algemeen. Het Bonn-type handhaaft zich. Rond Keulen kennen we enkele kruisjes met rococovormen.

Al die vormen uit de hoge kunst: gezonken kultuurgoed!

SCHIKKING.

Zoals bij het drukken van een doodsbrief er een bladspiegel ontstaat, zo zijn ook op een kruis de verschillende opschrift-elementen geschikt: symbolen, versiering, tekst. Ofwel is het hoofdmoment de afbeelding van de Gekruisigde, met tekst op de overblijvende plaatsen (afbn. 35-38); ofwel krijgt de tekst de voorkeur, en wordt Kristusbeeld of -monogram tot een vignet op het hoofduiteinde (afbn. 32, 37, 47). Dikwijls wordt dan één of ander symbool slotvignet.

AFBEELDINGEN.

De Gekruisigde, soms (rond Aken) vergezeld van O.-L.-Vrouw en St.-Jan. In Duitsland is de Gekruisigde soms zinnebeeldig voorgesteld, door handen, voeten, hart en kroon.

Soms O.-L.-Vrouw: op maansikkel (Evegnée, Luik, (1544) en Cerexhe-Heuseux, Luik, (1530). Piëta op een groep tussen Maas en Rijn, 18e. eeuw. Te Liers (Luik), 1609, vonden we een tamelijk realistisch uitgebeelde persoon in aanbidding voor het kruis (vgl. afb. 32). Aan de Rijn een paar kruisen met de afbeelding van een heilige (18e. eeuw).

Zelden kunnen deze afbeeldingen aanspraak maken op kunstwaarde. Grafkruisen zijn volkskunst.

SYMBOLEN.

Op dit gebied leveren de grafkruisen en veldkruisen een belangrijke dokumentatie. We vonden: Kristussymbolen: IHS (afb. 40), alléén, met hart (afb. 46), met drie nagels (afb. 44), in ring (afb. 42), in stralenkrans, Mariamonogrammen, soms een dito van St.-Jozef (18e. eeuw). Rozenkrans, skapulier, ordekoord, als broederschapstekenen (?) in Overmaas. Beroepssymbolen. Priestersymbolen zijn zeldzaam (begraven in de kerk!). Adellijke heraldiek idem, burgerlijke heraldiek komt nogal veel voor, meest in de streek Luik-Tongeren-Wezet (afbn. 43, 47). Huismerken (afb. 39). Protestanten hadden hier een voorkeur voor. Ook langs de Maas is er een belangrijke groep huismerken te vinden uit het begin van de 17e. eeuw (schippers? — te Neerharen, Elslo, Urmond, Boorseem (met anker), Vucht). De zespuntige ster komt zeer veel voor (12). In Overmaas bestaat er een typische groep kruisen die tulp en margriet (levensboom- en zonne-symbool?), boompjes, maansikkels-met-gezicht vertoont. Zon plus maan, een paar keren. In Overmaas is er een groep kruisen met als enig opschrift een lelie of een kruisje (15) (ook dit laatste één maal te Neeroeteren, Belg.-Limb.).

Wat uitteraard veel op grafkruisen voorkomt, zijn doodshoofden, meestal op de voet van het kruis, de plaats waar we het ook vinden b.v. op onze paternosterkruisen (afbn. 32, 43). Soms

(12) DANIELS, G., geeft in een fardie Oud Maaseik twee schetsen van Aldeneikse kruisjes, beide met zespunten.

(13) In Heimat, Aken 1940, Heft 5, geeft Dr. Georg SCHERDIN foto's van deze en andere grafkruisen.

een zandloper (18e. eeuw). Te Tüddern vonden we twee kruisen waarop een maansikkel-met-ster ; als symbool van reis naar het Heilig Land ?

VERSIERING.

Sierlijk is zo een kruisje door zijn vorm, zijn licht- en schaduwpartijen, zijn frijnslag, zijn *schikking*. Ook is er dikwijls speciale versiering aangebracht : zo b.v. een boordje rond de tekst (afbn. 40, 41) ; krullen, rozetten, bloemen, girlandes, geometrische figuren (te Olef-bij-Schleiden), triomfboog rond kristogram (streek van de Vesder, 17e. eeuw), en wat weet ik meer. De kruisen ten westen van de Maas zijn veel soberder dan de overige, vertonen weinig symbolen en versiering. In het zuiden van het Duitse grafkruisengebied houdt men van reliëf.

TEKST.

Deze is meestal van lokaal, doch onmiskenbaar belang. We laten er hier twee volgen :

Te St.-Martens-Voeren (Overmaas) :

HIER OVER IS DEN EERSAMEN / THOMAS THEUNISSEN WILLENDEN UIT / LIEFDE DE NAEBUEREN TE HULPE KOMEN / VAN FRANSE MARODEURS JAMERLYK / DOODGESTEKEN DEN 10 APRIL / DES JAERS 1748 BIDT GODT VOOR SYN ZIELE

Te Heugem (Ned.-Limb.) :

HIER. LIGT / BEGRAVEN / ANNEKEN / CUYTEN / DOCHTERKEN / VAN GERKEN / CUYTEN. DIE.GESTORVEN.IS / 1656 DEN.6.OCTOBRIS.EN / TOT.EEN GEDENKENISSE VAN HAER.HEEFT GRIET / CUYTEN.HAAR.ALDERLIEFSTE / MOEKEN.DIT.CRUYS.LATEN.SET / TEN.GODT.HEB.HAER.SIELE / INDER. EEWIGE / YT.AMEN.

In dit laatste geval loopt de tekst nog over hoofd, dwarsbalk en voet, en is er interpunctie tussen de woorden, twee kenmerken voor 16e. en begin 17e. eeuw. De letter van de teksten : van het eerste begin af vinden we óf uitgespaarde, óf ingegrifte lettertekens (afbn. 36, 38, 40, 41). Deze laatste krijgen in de 17e. eeuw de overhand. Ook wordt gaandeweg de gotische letter verlaten voor de renaissanceletter. Van dat begin af vinden we naast eenvoudige naamaanduidingen ook al volzinnen. Deze laatste worden rond 1650 algemeen. Veelal komt er een vrome wens na, dikwijls : GOD TROOSTE DE ZIEL.

STEENKAPPERS.

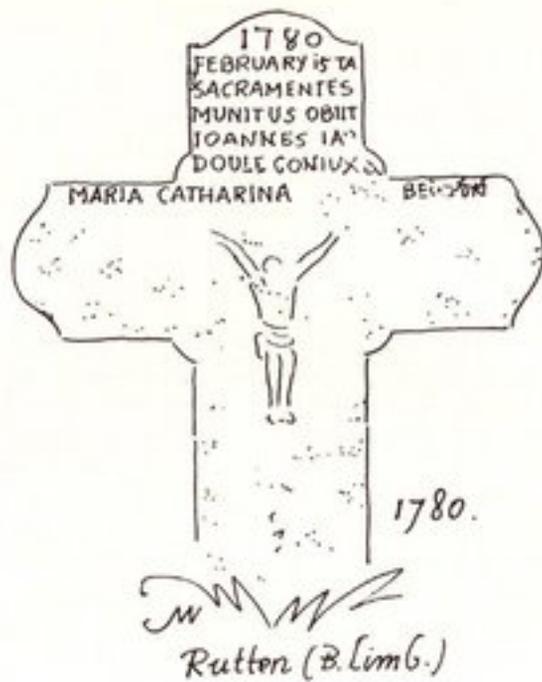
Een reeks grafkruisen in Overmaas, (die met de tulpen, margrietten, maansikkels !) uit 1660-1700, verspreid over een twaalfstal kerkhoven (14), is onbetwistbaar van één hand : zelfde schikking, een zeer typische nog wel, met tekst in een vierpas en daarrond een rozenkrans van acht tientjes ; zelfde letter, veel ligaturen ; zelfde overdadige versiering. Misschien is het een utopie ooit de maker ervan te willen vereenzelvigen, misschien hebben we wel eens geluk...

ARCHIEFWERK.

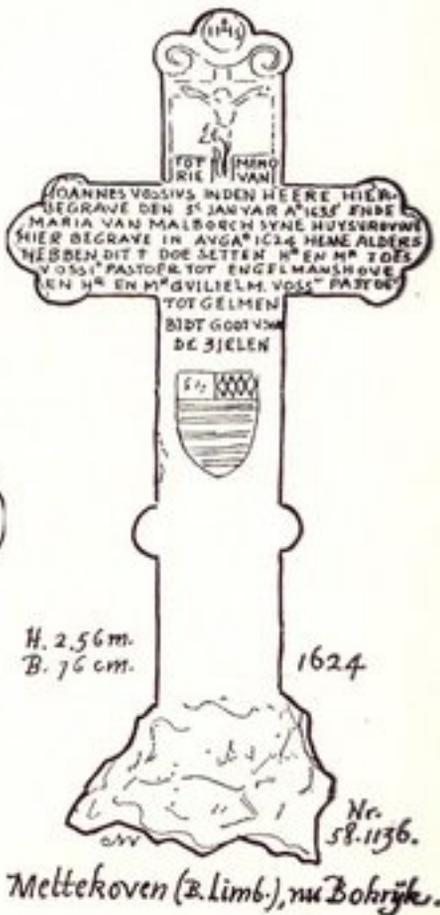
... en we waren er bijna voor een andere groep kruisen : te 's-Gravenvoeren (Overmaas) in het parochiearchief vinden we een tekst betreffende het overlijden van M. Antoneta Vielvoye (1775) « ... cui nova crux Lapidea fuit apposita ». En dat kruis bestaat nog !

Pastoor D'affray van 's-Gravenvoeren vertelt in zijn persoonlijk register, dat hij of ande-

(14) Zie kaart, de groep waarin Montsen ligt.

42	44	46
43	45	47

ren op bepaalde plaatsen wegkruisen zetten. Dat is dan dikwijls een *blauw cruïjs* of een *houten roodt cruïjs* (1725).

Hier nog een tekst uit het gemeentearchief van hetzelfde dorp (bundel 6) : In 1567 wordt over een onvrijwillige doodslag gevonnist dat de ... *hantdediger schuldig en — gehouden sal sijn eijn steijnen crutz te eschicken ende doen stellen opt graff des vuerz. afflivigen, in sulcken vueghen dat 't selve drij mans voeten hoege uuijter arden staen...* (15).

VELDKRUIS EN GRAFKRUIS.

Onder de stenen *veldkruisen* zijn er van dezelfde reeksen als de *grafkruisen*. Dat zijn de moord- en ongevalskruisen, Votief- en marktkruisen, dorpskruisen, grenskruisen hebben meestal een heel ander uitzicht. Daarom denken we dat het drie meter hoge kruis te Hoelselt-Kruis, met Kristusbeeld en gotisch opschrift *1567 Ghyes pouwels* een votiefkruis is. Veel van deze *andere* kruisen bestaan uit verschillende steenblokken. Zo het dorpskruis van Moelingen (16) en een ander, waarschijnlijk 16e.-eeuws, te Homburg, om twee Overmase voorbeelden te noemen.

In streken waar we geen enkel grafkruis zagen : de Elzas, de Eifel, staan wel weg- en dorpskruisen. In het Rijnland hebben deze meestal een nis in hun voet. In Overmaas vinden we van die nis iets terug, in gewijzigde vorm.

BEWARING.

Over de bewaring van grafkruisen zou veel te zeggen zijn. Te Aubel (Overmaas) staan ze nog op hun oorspronkelijke plaats, behalve dan een half dozijn in de tuin van St.-Lukasinstituut te Gent, die ook van Aubel moeten afkomstig zijn. Te Vreeren (Belg.-Limb.) dienen oude kruisen voor de doden, die later aan hun voet worden begraven. Te Xhoffraix (Luik) werden grafkruisen, na verwijdering tijdens de Franse Revolutie, opgericht langs de wegen.

In de kerkhofmuur ingemetselde grafkruisjes zijn eigenlijk bedreigd, en nog meer, die welke ergens in een hoek liggen.

Te 's-Gravenvoeren staan ze, als een aantrekkelijkheid te meer, gerangschikt tegen de muren van de 18e.-eeuwse kerk.

De kerkmuren moeten we steeds eens onderzoeken. Zo zit het enige mij bekende grafkruisfragment te Tienen ingemetseld in een muur van een bijgebouwtje van één van beide oude kerken aldaar.

Grafkruisjes zijn bedreigd telkens een gedeklasseerd kerkhof tot plein omgeschapen wordt. In zo'n geval moeten we eens met de burgemeester of pastoor gaan spreken. Een argument is : alle streken bezitten ze niet !

Veldkruisen hebben eigenlijk meer kans bewaard te blijven, omdat ze elk een monumentje op zichzelf vormen en een landschapswaarde hebben.

Graf- en veldkruisen hebben hun belang voor de ikonografie, niet alléén omdat ze soms beelden dragen, maar het zijn toch ook verschijningsvormen van het kruis als beeld, en dit is een beperkt gebied op een bepaald tijdstip. Ze vormen een rijk reservaat van volkse sierkunst en symboliek. Ze hebben bovendien een waarde in de lokale geschiedschrijving.

En alles samen maken ze een indrukwekkend monument uit.

St.-Martens-Voeren, Goede Vrijdag '58.

Dr. J. Nyssen.

(15) en (16) Reeds gepubliceerd in *De Band*, tijdschrift voor Overmaas, Stwg. op Ninove 152, Halle-Brab., onder de titel *Overmase veldkruisen*, 1957, nrs. 5 en 6. In Overmaas is de kern van het eigene, het Nederlands of Duits van een 40.000 inwoners, bedreigd ! Zie ook P. Florentius NACKAERTS, *Bij het oprichten van zoenkruisen*, in *Limburg*, jrg. 50, blzn. 165-169.

Aflaatprentjes

Als derden in de rij komen thans de aflaatprentjes aan bod (1). Van hun ontstaan af werden ze algemeen gegeerd. Numeriek behoren ze tot de meest verspreide, maar de beperktheid van het onderwerp liet geen grote verscheidenheid toe van soorten en variëteiten. De verschillen onder de modellen beperken zich tot onbelangrijke details. Hun populariteit danken ze aan het feit dat juist zij het best beantwoorden aan de bestaansreden zelf van de bidprentjes. Deze hebben toch hun ontstaan te danken aan de bezorgdheid der gelovigen over het lot hunner afgestorvenen. De katolieke geloofsleer aanvaardt immers het bestaan van een loutering na de dood, die de rechtvaardigen voldoende uitzuivert om Gods eigen gelukzaligheid te kunnen delen. Deze loutering, alleszins pijnlijk, kan door de bemiddeling van de nog levende geloofsgenoten in meerdere of in mindere mate verzacht worden. Daartoe stelt de Kerk hun overvloedige middelen ter beschikking : het misoffer, de goede werken, onder deze laatste vooral het gebed, en heel in het bijzonder, het met aflaten verrijkt gebed (2).

De oudste bidprentjes, zowel de handschriftelijke (de oudst bewaarde zijn van 1651, 1668, 1671, 1682 enz.) als de gedrukte (het vroegst gekende is van 1730) deden slechts een algemeen en onbepaald beroep op het gebed. De gebruikte formule is, na drie eeuwen, nog altijd dezelfde : *Bid voor de ziel van zaliger ...*

Daaruit zijn heel wat varianten gegroeid, maar de aloude formule is nog steeds, ongewijzigd, de meest gebruikte.

I. - VOLLE-AFLAATPRENTJES.

Slechts bij een oproep tot gebed zou het niet blijven, de *gebeden* zelf verschijnen reeds in het begin der vorige eeuw. Hieronder is er een dat wegens zijn veelvuldig en konstant gebruik afzonderlijk verdient behandeld te worden. Het is een gebed ter eer van de Vijf H. Wonden van Kristus, met als aanhef in de oorspronkelijke versie *En ego, o bone et dulcissime Jesu...* (3). Het bestond zeker al in de 16e. eeuw want paus Clemens VIII (1592-1605) hechtte er reeds een volle aflaat aan, die nadien herhaaldelijk werd bevestigd — soms tegen veranderde voorwaarden — door zijn opvolgers : Benedictus XIV, Pius VII, Leo XII, Gregorius XVI, Pius IX en, laatst van al, Pius XI anno 1954.

De verleende volle aflaat, toepasselijk op de gelovige zielen, kon en kan nog verdiend worden mits het gebed te bidden, na gebiecht en gekommuniceerd te hebben, geknield *vóór een afbeelding van de gekruisigde Kristus* (4). Deze laatste eis lag voor de hand vermits het beoogde doel de vereering was van de *Vijf Wonden*. Logischerwijze moesten dus de handen, de voeten

(1) De *knekelprentjes* werden behandeld in *Ons Heem*, jg. XIII, nr. 3, blz. 77-83 en de *kerkhofprentjes* in jg. XIV, nr. 1, blz. 2-23.

(2) Niet alle gebeden zijn met aflaten verrijkt, en niet alle aflaten zijn op de zielen der afgestorvenen toepasselijk. Alleen de paus vergunt dergelijke aflaten. Nagenoeg alle door hem verleende aflaten kunnen ten voordele der overledenen verdiend worden (cf. Codex van Kerkelijk Recht, Canon 913 en 950). De vermelding der aflaten op de bidprentjes wordt dikwijls zeer slordig gedaan. De drukkers vertrouwen op andere exemplaren, zonder rekening te houden met mogelijke verandering of vergissing.

(3) Er zijn talrijke goedgekeurde Nederlandse vertalingen. De aanhef luidt meestal al volgt *Zie mij hier, o goede en allerzoetste Jezus...* Het gebed komt voor onder nummer 171 in de officiële Aflaten-codex van 1957, en onder nummer 384 in het eerste deel van het standaardwerk over aflaten : Beringer, S. J., *Les Indulgences*, 15e. uitg. 1921.

(4) Als bijkomende voorwaarde wordt nog een persoonlijk gebed gevraagd voor de algemeen intenties van de paus. Het kwantum van dit bidden werd menigmaal veranderd.

en het doorboorde hart van de Gekruisigde zichtbaar zijn. Dit veronderstelt dus een afbeelding van de *gehele* Kristus en wel in *gestorven* toestand (5). Voor de ikonografie zou deze voorwaarde van groot belang blijken te zijn : ze stimuleerde het ontstaan en de ongeëvenaarde opbloei van een nieuw zelfstandig genre van bidprentjes.

Een schrandere uitgever kwam op het gelukkig idee de tekst van dit volle-afflaatgebed samen met de vereiste voorstelling af te drukken, tot groter gemak van het vrome publiek. Het werd een weergaloos succes, alhoewel niet dadelijk. Wie was die uitgever ? Alvast een uit Vlaams-België, want het oudst gekend exemplaar is in het Nederlands, en hoogstwaarschijnlijk uit een stad van het Aartsbisdom Mechelen, want het draagt de kerkelijke goedkeuring van J. FORGEUR, de Mechelse Grootvikaris (zie afb. 48).

ZIJNE HEYLIGHEIT
OPPERHOED
gebooren te Cesario
PAPS gekroon
Gesien van den

PIUS VII.
DES II. KAPPEL.
den 14 Aug. 1740.
den 14 Meest 1800.
20 Augusti 1823.

VOLLEN AFLAET

VERGUND DOOR ONZEN ALLERHEYLIGSTEN VADER
PAUS PIUS VII.

ONZEN Allerheyligsten Vader PAUS PIUS VII. heeft door een besluit (*) *Urbis et orbis*, van 10 April 1821, bekend gemaakt door den uitmuntendsten Heer den Kardinael DORIA-PAMPHILI, Oversten van de Vergadering der Aflaten, vergund te mogen verkondigen eenen altyddurende VOLLEN AFLAET en verlossing eener ziel uit de pynen des Vagevuers, gelyk CLEMENS VIII en BENEDICTUS XIV. eertyds vergund hadden aan alle Christene Geboovigen der beyde geslachten, die met een oprecht leedweten hunne zonden gebiecht hebbende en de H. Communie ontvangende, voor een beeld van den gekroysten Zaligmaker het volgende Gebed, in wat taal het zy, golvrochtiglyk zullen gelezen hebben.

GEBED.

O goeden en allerzoetsten Jesus! sie ik buyg myne knien in uwe tegenwoordigheyt, en ik bid en smeek u met de grootste vurigheyt van mynen geest, dat gy geweerdige in myn hert te drukken levende gevoelen van Geloof, Hoopen en Liefde, en een waer berouw over myne zonden en enen zeer vasten wil van dezelve te beteren; terwyl ik met eene groote begeerte en droefheyt by my zelve overweeg en in den geest aenschouw uwe vyf wonden, hebbende voor oogen hetgeen den Profect David eertyds uytspak: « *Zy hebben myne handen en voeten a. doortvoerd; zy hebben alle myne beenderen geteld.* »

(*) Het oorspronkelyk beflit wordt te Romeen bewaard door den Gekroysten Heer van de vergadering der Aflaten.

Dezen Vollen Aflaet mag verkondigt worden
Gegeven te Mechelen den 15 Junius 1823.
J. FORGEUR Vic-Gen.

Afb. 48.

Dit prentje is in menig opzicht merkwaardig :

- 1) De herdachte afgestorvene is precies paus Pius VII, overleden op 20-8-1825, dus kort na dat hij hoger vermelde afflaat herbestigd had.
- 2) De geestelijke vruchten van dit gebed waren enerzijds een volle afflaat toepasselijk op de biddende persoon of op de gelovige zielen in het algemeen, en anderzijds, de verlossing uit

(5) Niet weinige uitgevers hebben deze voorwaarde over het hoofd gezien en stellen Kristus voor of stervend (en dus zonder de hartwonde) of in lichte (en dus zonder enige der vijf grote wonden).

het vagevuur van één ziel in het bijzonder. Later, op 17-9-1825, zou paus Leo XII deze twee voordelen herleiden tot het eerste alleen.

3) De paus wordt er voorgesteld (naar een welbekende Romeinse gravure uit het jaar 1809, van Giov. Petrini) biddend geknield vóór een kruisbeeld, juist in de houding die vereist wordt tot het verdienen van de aflaat.

4) Om die reden was dit in tweeën gevouwd prentje blank langs de buitenzijde en slechts langs de binnenzijde bedrukt. Zo kon men tegelijkertijd de tekst van het gebed bidden en tevens het oog houden op het kruisbeeld.

5) De aartsbisschoppelijke goedkeuring betreft de aflaat, niet het prentje zelf. Opvallend is dat deze aflaat slechts door Mechelen werd bekend gemaakt meer dan twee jaar na de afkon-

Aldatur eta Gabilondo'tar Jose Antonio
Jaunaren besoetan il zan
48 urte zizuala
Azpoitia'n 1950-ko Jorrazillaren 20-an
Eleizakoak eta Aita Santuoren
onespena artuta
GOIAN BEDI
Bere animaren Zurendari D. Lorenzo Zubeldia, semeagite Alberdi'tar Teodora, seme-alaba Jose Luis, Inazio, Maria Aranzazu ta Joakin, aita Antonio, anai-arreba Luzia, Franziska, Maria, Inazio ta Krúz, ezkon-anai arreba Querejeta'tar Manuel, Aranzaga'tar Antonio, Zuraitza'tar Jose Antonio ta Goenaga'tar Eusebia'k
Eskatzen dizute bere animaren alde Jaungoikoari otoitz egiteko.

Jesus, Maria ta Jose, azken arnasetan lagun nazazute.

Jesus, Maria ta Jose, egotz garayan nere anima ar zazute.
(100 egun bakotzaganatik)

¡O Jesus, guztiz errukitsuak, Betiko atsedena emaiozu.
(7. urte-eta 250 egiteko barkamena)

JESUS GURUTZILTZATUARI OTOITZA
(Bere irudi aurrean etan bear da)

¡O Jesus on eta guztiz gozoak Auzpez belaunikaturik naukazu emen zure aurrean, eta nere animaren berotasunik aundienaz, bein eta berriz eskatzen dizut, piztu zazula nere biotzean, sinismen, hitzaropen eta maitetasun bizi-biziaz, nere oben guzi-guzien egizko damua, ta asma senda berria alakarik beñere geiago ez egiko eta nere biotzeko samintasun eta erru aundienaz Zure bost zauriak gogoratzen ditudan artean, begien aurrean eukirik, ¡o Jesus onak, David igarleak Zugatik aurrez igarria: «Zulatu dituzte nere esku onak, eta konbatu litezke nere ezur guztiak.»
(Barkapen osoa Jaunartuta, Erramako Aita'ren alde zerbait otáji egitnik, au da Aitagare bat edo beste esanaz Garbitokiko animentzat Eskeñigarria.)

Alb. 49.

diging te Rome. Houdt dit verband met de spanning van die tijd tussen het Belgisch Episkopaat en Koning Willem I? Volgens artikel 1 der wet van 18 Germinal, jaar X (de zogenaamde *Articles Organiques* die het Konkordaat van 1801 nader bepaalden maar unilateraal door Bonaparte waren opgedrongen) was de toestemming der regering vereist voor het publiceren van alle pauselijke dokumenten, aflaatbullen inklus (6). Willems ministers bleken nooit gehaast om die toestemming te geven.

(6) Dit Konkordaat, bij uitblijven van een nieuw tussen de H. Stoel en Willem I, bleef van kracht tot in 1827. Het Konkordaat van dat jaar werd wel geratificeerd maar nooit uitgevoerd.

Dit eerste model had geen direkte navolgers. Eerst rond 1840 zagen er de uitgevers de onbegrensde bruikbaarheid van in. Sedertdien tot heden toe is het een niet te stelpen vloed geworden van steeds nieuwe of vernieuwde modellen in tal van talen uit de katolieke wereld : Nederlands, Frans, Duits, Engels, Zweeds, Spaans en Baskisch (zie afb. 49, een exemplaar uit Aspetitia, de geboorteplaats van St.-Ignatius). Tot nog toe vonden we er geen in het Italiaans, in het Portugees, in het Iers en evenmin in de Slavische talen.

Ter bespreking dienen in deze oceaan van prentjes twee groepen streng gescheiden te worden : enerzijds de *oorspronkelijke*, d.w.z. de speciaal ontworpen, en anderzijds de *reproducties* van kunstwerken, meestal van schilderijen, maar ook van etsen, tekeningen, beeldhouwwerken enz.

A) De Originale Modellen.

Binst de dekade 1840-50 verschenen, nagenoeg gelijktijdig, talrijke modellen bij verscheidene uitgevers. Vooralsnog zijn de nederlândstalige in de meerderheid, maar wat voor een Nederlands ! Alhoewel het hier een en dezelfde grondtekst betreft krijgen we een echte staalkaart van al de verschillende soorten *Vlaems* die toen ten onzent woerden. Wat een bonte schakering van ouderwetse woorden, wendingen en spellingen ! (7).

Na 1850 overheersen de franstalige modellen vooral in de betere genres. Tot in de bidprentjes toe voelt men de sociale achterstand der vlaamssprekende lagen van het Belgisch volk ! Wat Nederland betreft hier is voorlopig nog geen spraak van een vermeldenswaardige produktie.

Afbeeldingen 50 en 51 zijn twee der oudste modellen. Het eerste geeft wel het jaar aan : 1845, maar niet de uitgever. Het ander exemplaar is Antwerps van 1845 en spreekt een minder archaische taal. Beide modellen, en de hun aanverwante, kenden grote bijval en werden herhaaldelijk uitgegeven met lichte veranderingen in beeld en in tekst. Tevens verschenen er aanhoudend gans nieuwe modellen, men mag zeggen jaar na jaar. Hoe die overvloed klasseren ? Liefst op grond van de plaats die het gebed inneemt ten overstaan van de prent. Zo bekomt men de volgende indeling (8) :

1. Tekst onder de afbeelding (zie afbn. 50, 51, 54 en 56).
2. Tekst rechts (zie afbn. 48, 53, 55 en 59).
3. Tekst links.

Meestal zijn 2 en 3 modellen van één blad. De dubbele noemt men diptieken en zijn er zeldzaam (zie afb. 48).

4. Tekst in twee kolommen, rechts en links van de afbeelding (9).
5. Fantazieën : Tekst op banderol, tekst met randfiguren enz.
6. Afwijkingen : Tekst met afbeelding die niet bij het gebed past, bijv. de kruisdragende Kristus, het Ecce Homo, de Mater Dolorosa enz. (10).
7. Tekst alleen zonder afbeelding (zie afb. 49).

Modellen 1 en 2 zijn veruit de meest verspreide.

(7) Vooral het katoliek element der Vlaamse bevolking was in deze jaren antihollands en wilde het Vlaams als een zelfstandige taal doen doorgaan. Daarom leunde men zo dicht mogelijk bij de streektaal aan en bij de oude spellingen. Het effect kan men gissen. De chaos werd zo erg dat ten slotte iedereen het einde er van verlangde. Bij de spellingswet van 1865 werd aan deze taalanarchie een einde gesteld.

(8) Een indeling volgens de taal heeft van uit ikonografisch standpunt geen zin. De meeste modellen uit België en uit Parijs komen voor met Nederlandse en met Franse tekst, sommige zelfs bovendien nog met Duitse en, zeldzamer, met Engelse.

(9) Bij grote uitzondering in drie kolommen : rechts, links en bovenaan.

(10) De meest krasse afwijking is te zien op afb. 52. In slechte smaak en onbegrip kan dit prentje nog moeilijk overtroffen worden.

Iedere afdeling kan naar willekeur nog verder worden uitgerafeld volgens het hoofdmotief : de gekruisigde Kristus, uitgewerkt soms in een bescheiden vignet (zie afb. 51), vaker in een volbezet tafereel (zie afb. 50). Kristus zelf komt voor zowel stervend, wat minder goed is (zie afb. 56) als reeds gestorven. Heel dikwijls is Hij alleen, maar even vaak is Hij omringd door andere figuren uit de Passie. Zo goed als nooit krijgt men de twee meegekruisigde boeven te zien. Af en toe verschijnen er figuren die met het Kalvariedrama niets te stellen hebben : engelen, en heiligen uit latere tijd, doorgaans de Assisiër en St.-Dominikus. Veel recente modellen herleiden al deze personages tot hun buste alleen (zie afb. 56).

Symbolen ontbreken niet. Het zinrijkste is wel de Levensboom (11) : een zwaarbeladen druivelaar die te midden van neerbuigende tarwestengels uit dezelfde wortelen is gegroeid als het kruishout zelf. Druiven en tarwearen verzinnebeelden natuurlijk de Eucharistie die in de H. Mis het kruisoffer voortzet, en zodoende de duivel (slang), de zonde (appel) en de dood (Adams schedel) nog voortdurend overwint (12). Het prentje van afb. 55 vertoont dit symbolisme. Het is een exemplaar van 1858 dat jammer genoeg weinig navolgers vond. Wel kwamen er veel nabootsingen die het symbolisme verminkten bijv. door de druivelaar te vervangen door een treurwilg of een onherkenbaar gestileerd boomgewas.

Nog andere symbolen komen voor maar ze vormen zelden een organisch geheel met het hoofdmotief. Te vermelden zijn : hartmotieven, passie-instrumenten, kelk, palmboom, palmtak, klimop, bloemgewassen, bloemen (vooral roos, lelie, viooltje) enz.

Enkele modellen zijn combinaties van afflaat- en kerkhofprentjes en worden dan ontsierd door de traditionele rommel der doodsymbolen : asurne, zeis, fakkel en grafzerk (zie afb. 52).

Op te merken valt, althans bij de prentjes uit de vorige eeuw, het veel voorkomend bisschoppelijk imprimatur. Het Concilie van Trente had de bisschoppen dringend op het hart gedrukt streng nazicht te houden op alle uitingen van godsdienstige kunst (13). Een echo daarvan horen we nog in canon 1585, paragr. 1, artik. 3 van het Kerkelijk Wetboek, die alle religieuze prenten aan de bisschoppelijke goedkeuring onderwerpt. Naar de letter der wet zou dus ieder bidprentje een dubbel imprimatur moeten hebben, een voor de afbeelding en een voor de tekst op de verso-zijde. In die landen waar het gebruik der bidprentjes nagenoeg algemeen is kan dit voorschrift bezwaarlijk ingevolgwd worden, deels omdat er geen voldoende tijd voorhanden is tussen het overlijden en de uitvaart, deels wegens het groot aantal. Zo zijn er bijv. in het aartsbisdom Mechelen ongeveer 42.000 sterfgevallen per jaar, waarvan de helft kristenen zijn die in een verhouding van 50 % met een bidprentje worden herdacht : zo komen we tot ongeveer 10.000 per jaar !

Het imprimatur voor de *tekst* komt voor in die landen waar het bidprentje eer een uitzondering is en steeds na — soms zeer lang na — de begrafenis rondgezonden wordt.

Het imprimatur op de *afbeelding* echter is helemaal niet zeldzaam ten minste vóór 1920. Op Belgische prentjes vindt men er van haast al de zes bisdommen. De afflaatprentjes zijn in

(11) Deze is het *Lignum Vitae* uit het Paradijs (Gen. 2⁹ en 3²²) wiens vrucht de lichamelijke onsterfelijkheid schonk. Hij is de voorafbeelding van het Kruis dat daarom in de Middeleeuwse kunst dikwijls als een levende boom wordt voorgesteld. Veelal is het een druivelaar wiens vruchten de Eucharistische wijn voortbrengen die de bovennatuurlijke onsterfelijkheid uitwrekt (Joan. 6⁵²⁻⁵⁵). Op afb. 55 is de druivelaar nog niet één met het Kruis, maar is hij er toch mee verbonden in wortel en stronk.

Deze Levensboom dient goed onderscheiden te worden van de *Arbor Vitae*, de Levensboom namelijk van de folklore, die geplant wordt bij de geboorte van een kind en verwant is aan de meiboom en dergelijke.

(12) Om de erfzonde nog duidelijker te suggereren ligt soms naast Adams schedel ook de fameuze rib die hem zo noodlottig werd. Artisten die de kristelijke symboliek onkundig zijn misvormen deze rib in een dijbeen (zie afb. 55). Waaruit nog eens blijkt hoe wenselijk het is dat uitgevers en ontwerpers van bidprentjes zich de kennis der kristelijke symboliek zouden eigen maken.

(13) Tijdens de 25e. zitting van 3 en 4 december 1563.

Abb. 54.

Abb. 56.

Abb. 55.

Abb. 57.

dit opzicht bevoordeeld, natuurlijk ter wille van het aflaatgebed (zie afb. 54), onderaan het gebed : *Vidi, Brugis, 20 Sept. 1914* ; *Em. De Jaegher, Can. lib. cens.* ; d.w.z. *Goedgekeurd, te Brugge, op 20-9-14, door de boekenkeurder kanunnik E. D. J.*

Een woord over het kunstgehalte : op dit gebied is er weinig koren en des te meer kaf. De overgrote meerderheid der modellen is troosteloos banaal, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, namelijk sommige produkten van Hemelsoet (Gent), Vandenneste (Antwerpen), Van Gemen (Brussel), Zweers (Amsterdam), Schulgen (Düsseldorf), Berthiault (Tours), en van de grote Parijse huizen : Boumard, Bouasse-Lebel, Letaille en Schaefer. Twee Brugse uitgeverijen verdienen een eervolle vermelding. Zij, de eerste, deden een lofwaardige poging om de religieuze prentenkunst een eigen en waardige stijl te geven : de Sint-Augustinusdrukkerij en de firma Van de Vyvere-Petyt (voorheen J. Petyt en daarna We. J. Petyt). Binst de jaren 1869-1920 brachten zij tal van devotieprentjes in omloop volgens neo-gotiek recept (14). Daaronder komen twintig modellen voor van aflaatprentjes met veel varianten in tekening, druk en kleur. Enkele zijn zelfs polykroom (zie afb. 54).

Nadien nam een derde Westvlaamse uitgeverij een even gelukkig initiatief : het huis Lannoo te Tielt. Hier verschenen ook twintig modellen naar tekeningen van J. Speybrouck (1801-1956) in twee tinten : grauwgrijs en geel, genummerd van 1827 tot 1845 (zie afb. 56, nummer 1840). Er werd ook een diptiek uitgegeven zonder nummer. Deze prentjes geven een maximaal effect met een minimum van lijnen : treffende uitdrukingskracht in grote soberheid.

B) De Reproducties.

Het reproducere van de best geslaagde kalvaries uit de schat der beeldende kunsten bleek voor de uitgevers een te sterke verleiding. Ten slotte was dit procédé nog te verkiezen boven het ontwerpen van originele maar al te dikwijls banale modellen. Dit gemis aan oorspronkelijkheid werd ruimschoots gekompenseerd door de meestal hoge kunstwaarde der gereproduceerde werken. Er over uitwijden mag dit artikel niet, of het zou het terrein der ikonografie verlaten voor het gebied der kunstgeschiedenis. Het zal wel volstaan hier naar de mooiste voorbeelden te verwijzen : A. Dürer († 1528), P. P. Rubens († 1640), A. Van Dijk († 1641), G. Reni († 1642), D. Velasquez († 1660), Ph. de Champaigne († 1674), B. E. Murillo († 1682), M. Schraudolph († 1863), P. H. Flandrin († 1864), M. Munkaczi († 1900), J. J. Janssens († 1950) en Pater Bosteels, o.f.m., nog in leven.

Afb. 55 stelt een werk voor van Walter Pompe († 1777), te recht beroemd om zijn in palmhout en ivoor gesneden Kruisbeelden. Deze reproductie siert het bidprentje van de eigenaar zelf van het kunstwerk : Baron Henri Gilles de Pélichy († 1936 te 's-Gravenwezel).

II. - ANDERE AFLAATPRENTJES.

Al geniet het voorgaande genre de voorkeur toch is er nog een ander dat zich tevreden stelt met gebeden waaraan slechts gedeeltelijke aflaten gehecht zijn. We bedoelen hier, wel te verstaan, gebeden die op de *prent*-zijde afgedrukt staan, want deze reeks van artikelen moet strikt beperkt blijven tot de ikonografie en de studie van de tekst op de *verso*-zijde voorlopig verwaarlozen.

(14) De neo-gotiek werd ten onzent vooral gepatronceerd door Baron J. B. de Béhune (1821-1894), befaamd bouwmeester, schilder en glazenier.

(15) Soms ten volle geschreven in enkel- of meervoud : *Requiesca(n)t in Pace*. Zeer dikwijls vertaald, maar dan nooit tot initialen herleid : *Hij (of zij) ruste(n) in Vrede*. Het is een aloud schietgebed, bijna woordelijk van de opschriften uit de katakomben overgenomen. Langs het kerkelijk dodenofficie om, waar het schering en inslag is, werd het gemeengoed in de gehele kristenheid en zelfs daarbuiten. Verstrooide uitgevers en drukkers brachten het zelfs op de bidprentjes van zuigelingen en kleuters. Dit is o.a. een van de talrijke aanwijzingen van het verzwakt begrip dezer drie

Het algemeen voorkomend R.I.P. (15), dat reeds sedert 1750 te lezen staat op de tekstzijde der oudere bidprentjes, verhuisde slechts laattijdig naar de andere zijde, omstreeks 1850. Dit schietgebed van slechts drie woorden, of indien men wil, van slechts drie letters, bleek, alleen staande, geen voldoening te geven. Scheen het misschien, in zijn uiterste kortbondigheid, te weinig verhoorkracht te hebben? Of was het omdat er geen aflaten aan te verdienen waren? Wat er ook van zij, het R.I.P. onttaarde spoedig tot een soort van runeteken voor alles wat met dood en graf iets te stellen had (16). Zo is het begrijpelijk dat het werd opgenomen in teksten opgesteld in andere dan Latijnse lettertekens. Een voorbeeld daarvan geeft afb. 60, een bidprentje uit de Zuidindiase deelstaat Kerala in Kanarees letterschrift, uitgezonderd het R.I.P.

De bidprentjes verlangen dus meer en beter: langere gebeden met zoveel mogelijk aflaten, ook al waren het maar gedeeltelijke. Deze hadden althans het voordeel gemakkelijker verdiend te worden dan de volle (17).

Gewone *devotieprentjes* met dergelijke gebeden op de prentzijde bestonden reeds sedert lang (18). Enkele onder hen werden voor dodenherdenking gebruikt (zie afb. 57, ter nagedachtenis van Anna Sollie, overleden te Steenhuffel in 1835).

Afb. 58.

Afb. 59.

kapitalen R.I.P. De ziel van gedoopte kinderen verwerft toch de zaligheid onmiddellijk na de dood en behoeft dus geen gebeden, wat trouwens iedereen weet.

(16) Dit is vanzelfsprekend niet het geval als het voluit geschreven wordt, wat zeer dikwijls gebeurt op de tekstzijde, reeds in de 18e. eeuw, en, maar dan veel later, ook op de prentzijde (zie afb. 52). Daarover wordt *ex professo* gehandeld als de Tekstprentjes hun beurt krijgen.

(17) Het volstaat in vriendschap te leven met God en de aflaten te willen verdienen. Daartegenover vereist de volle aflaat een geweten dat vrij is van alle zonde, ook de kleinste, en van alle gehechtheid aan zondigheid.

(18) VAN HEURCK E.H. in zijn boek *Les Images de Dévotion Anversoises du XVI au XIX siècle*, Anvers, 1950, vermeldt er een uit 1621 met een gebed verrijkt met een honderd-dagen-aflaat, vergund door pous Gregorius XV.

ಸಿಲ್ವೆಸ್ಟರ್ ಎವ್ಲೆಬ್ ರೆಗೊ
ಜಿರ್ಮನ್ ಇನ್‌ಟೆನ್ಷನ್ ಫೌಂಡರ್

ಜಲ್ಮಲೆಡ್ : 16 ದಸೆಂಬರ್ 1864

ದೆವಾದಿನ್ ಜಾಲ್ಮೆಡ್ : 10 ನವೆಂಬರ್ 1939

ಸಾಸ್ತಾಚೊ ವಿಸ್ತಾರ್ ಏ ಸೆದನ್ಯಾ ತಾಕಾ ದಿ
ಆನಂತ ಪ್ರಕಾಶ್ ತಾಚೆರ್ ಫಾಂಕ್ಲೊಂದಿ
ಸೆದನ್ಯಾಸಾಯೆನ್ ತೊ ವಿಸ್ತಾರ್ ಘೆಂವ್ಚಿ.

R. I. P.

Afb. 60.

Eigenlijke *bidprentjes* met dergelijke aflaatgebeden zijn vóór 1840 zeer schaars en worden slechts minder zeldzaam pas na 1880. Het franstalig exemplaat van afb. 58 komt uit een Brussels atelier en herdenkt, in het Nederlands, de kloosterzuster Maria-Engelberta Francis, overleden te Erps-Kwerps in 1836. Dit model mag ontegensprekelijk doorgaan als een echt bidprentje al ziet het er een gewoon devotieprentje uit. Het bewijs ligt in de vermelding op de voorzijde dat de aflaten toepasselijk zijn op de overledenen. Wat de voorstelling zelf betreft, Sint-Jozef in doodstrijd, deze was destijds nog een zeer jong motief in de religieuze prentenkunst. Daar ze zo wel gepast leek voor de herdenking der afgestorvenen zal dit motief steeds meer en meer gaan voorkomen op de bidprentjes. Ikonografisch gezien hoort dit echter bij de bespreking der *Ars-moriendiprentjes* in het hierop volgend artikel.

We eindigen met te verwijzen naar een hoogst merkwaardig exemplaar (afb. 59) waarvan de achtergrond onmiskenbaar de Schelde met het traditioneel panorama van Antwerpen te zien geeft. Het is trouwens een Antwerps produkt van de uitgeverij S. Mayer uit de jaren 1860.

K. Van den Bergh — R. De Vocht.

HOUTEN KRUISEN

De vormen van de volkse houten kruisen noteren en bewaren is de taak van elke heemkundige. Het dubbelkruis (afb. op band 1, bovenaan) vonden we op vele kerkhoven in de polders. Het tweede kruis (afb. op band) te Westvleteren, Oostvleteren, Reninge (W.-VI), Eringem, Boeschepe, Wilder, Killeem, Borre (afb. 62), Hondschote (alles Z.-VI). Het derde en vierde kruis is een bollenkruis, omdat de kruisstangen op een bol eindigen. Ze zijn overal in W.-VI en Z.-VI te vinden. Wie maakt een kaart met de verspreiding op? Het is dringend werk. Binnen vijf jaar is het te laat.

A. L.

EEN HOUTEN KRUIS

Rond Allerheiligen 1955, werd op het graf van onze diepbetreurde redaktiesekretaris, Maurits Van Coppenolle, een houten kruis geplaatst, ontworpen voor het Van Coppenolle-komiteit door ons medelid, Architect Degeyter. Het werd besteld en besproken door drie verbondsleden: wijlen ridder Stanislas van Outrijve d'Ydewalle, de heer Walter Simoens en onze eindopsteller. Het is een simpel houten kruis met dekkapje. Bovenaan staat uitgekapt een O.-L.-V. van het Boompje en onderaan een vliegende Blauwvoet. Tussenin staat de sobere tekst Maurits Van Coppenolle, heemkundige. De betekenis is klaar, Maurits is gegroeid uit de Vlaamse studentenbeweging tot heemkundige, vooral onder de bescherming van O.-L.-V. van het eigen heem, O.-L.-V. van het Boompje. Het kruis zegene hem. Medelid, die langs het kerkhof van Sint-Andries voorbijvaart, dit graf is een bezoek overwaard.

N. K.

IJZEREN KERKHOFKRUISEN

Wie een van de vele stemmige kerkjes in Zuid-Vlaanderen wil bezoeken en stapt over het kerkhof met lindebomen of beukehagen omzoomd, komt onwillekeurig onder de indruk van de hoge sierlijke ijzeren kruisen, die hoog over de graven hun armen wijd uitsteken (afb. 62). De eerste indruk is, dat dit aan Zuid-Vlaanderen eigen is. Verdere onderzoek doet echter vaststellen, dat ook over de schreve bij ons, *Bachten de Kupe*, zulke grafkruisen staan. Men krijgt daarna de indruk dat Zuid-Vlaanderen het kernland is, waar de oudste cultuurvoorwerpen het langst bewaard werden en heel Zuid-Vlaanderen een museum is. Maar weeral aan deze zijde van de grens ontdekt men die oudere relieken en men besluit: dit land was, is en zal één blijven. Het onderzoek van smeedijzeren grafkruisen bewees, dat de schoonste smeedijzeren kruisen in de Westhoek van Zuid-Vlaanderen en de Westhoek van West-Vlaanderen bewaard bleven. De zeer verspreide mening, dat dit samenhangt met het oude bisdom, Terenberg, houdt geen stand, gezien de konfreriekruisen te Zande en de kruisen in het Bonense (= Boulogne). We laten aan anderen over uit te maken, hoever de tolgrens, die tot aan de Franse revolutie op de Zomme (= Somme) lag, invloed had op de verspreiding van het materiaal ijzer. Immers: *Gesmeedt Yser ende alle soorten van geslaegen Yserwerk; te weten Yserelatten, Staven en Roeyen de hondert ponden waren belast bij inkomsten 0-4 en bij uytgaen 0-0. Aldus luidt de liste van de rechten van inkomsten en uytgaen op de Coopmanschappen, manufacturen ende Waeren vanden 21 December 1680.* De zeventien provinciën voerden ijzeren kruisen uit en gezien de Nederlanden bezet door Frankrijk geen tolgrenzen kenden bleven onze mensen voort hun doden begraven onder Vlaamse smeedijzeren kruisen. Ook de druk na de Franse revolutie kon die band niet breken.

Afb. 61. — Kruisschild te Killew (Z.-VL).

Afb. 62. — Heeren St. Sebastiaankruis te Borre (Z.-VL).

KONFRERIEKRUISEN

De oudst bewaarde kruisen zijn konfreriekruisen. Het oudste mij bekende konfreriekruis was het verdwenen *graalkruis* uit Linde. Het kruis was waarschijnlijk *gejoint door de confreers* van het H. Kruis en thans nog prijkt op het kerkhof een grote *kalvariegraalkruis*, waar de bloedstraal uit de wonde Kristi opgevangen wordt in een grote kelkgraal, al of niet vastgehouden door de Lijdensengel. Zeldzaam is het kruis (afb. 68) met een Kristus vooraan en achteraan.

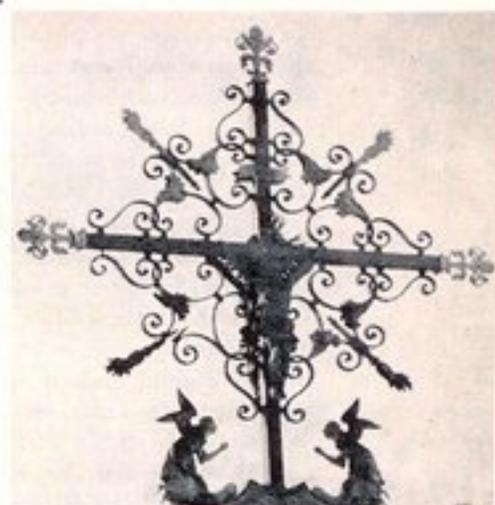
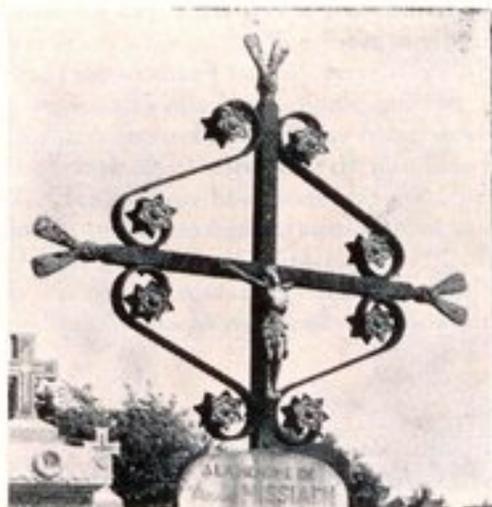
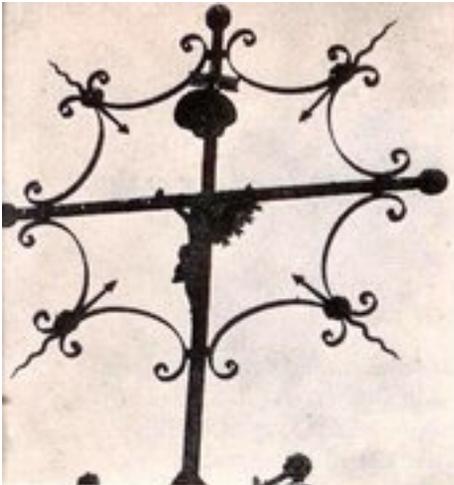
De engels, die onderaan op het schild zitten, zijn oude graalengels. Eén moest het H. Bloed van de Kristus vooraan op vangen en de andere het H. Bloed van de Kristus op de andere zijde. In de XIXe. eeuw kende men natuurlijk niet meer de reden van de aanwezigheid van een graalengel, maar gezien engels en kerubs weer in gebruik kwamen op kisten en rouwversieringen, samen met fakkels en dergelijke rommel, kwamen ze weer in voege op kruisen. Een andere, misschien oudere, vorm is het *dubbelkruis* op de graven van de *confreers* van het H. Kruis te Zande-bij-Gistel. Dit kruis is nog altijd in gebruik. Het meest verspreide kruis is echter het *Pijlenkruis* voor de handboogschutters van Sint-Sebastiaan. Een zeer zuivere vorm van pijlenkruis werd bewaard te Borre in Zuid-Vlaanderen (afb. 62). Een Sint-Andriekruis, gevormd door de pijlen en aangebracht op het grote kruis, is de oudste overgeleverde plaatsing der pijlen. Zij herinnert aan de Boergondische vlag ten tijde van de stichting der meeste schuttersgilden. Vanen, armbanden, meubels, ook tegels vertonen die manier van het plaatsen der pijlen. Dergelijke kruisen vinden we te Ekelsbeke (afb. 67) en Zegerskapelle (in Zuid-Vlaanderen) (afb. 63). Eén prijkt er nog op het kerkhof en één staat los tegen de muur van het kerkhof te Zegerskapelle, bij het graf der Blankaert's. Het oudste berd om de naam er op aan te brengen is het *schild*. Nadien werd een *hartvorm* op de steel onderaan het kruis aangebracht. Daarna volgt op diezelfde plaats een *ruit*. Nog later wordt op het middenpunt, waar de twee armen mekaar kruisen, een schild sierlijk uitgespaard. Zegerskapelle is werkelijk interessant om te vergelijken. Sint-Sebastiaankruisen vindt of vond men te Wilder in Zuid-Vlaanderen (zeer schoon exemplaar), Watou (West-Vlaanderen) enz. Het *Sakramentskruis voor de confreers van de gulde van de H. Sakrament* (afb. 64) vertoont een Kristus, wiens hoofd rust op een hostie met de letters I H S, in stralenkrans. Het geheel is omringd met een tweede stralenkrans, die de eerste omringt. Zo een vorm is of was te zien te Westvleteren (W.-VI), Ekelsbeke, Eringe (Z.-VI.) enz. Natuurlijk verwerkte elke dorpsmid het motief naar zijn zin. Tenslotte het *Rozenkranskruis*, soms *rozenkruis* genoemd. Zeer schone vormen stonden op het kerkhof van Oostvleteren, Westvleteren (W.-VI), Hondschote (Z.-VI.). Een sierlijke krans omsloot het kruis en op het hart onderaan was de Kristus aangebracht. Alles was opengewerkt. De XXe. eeuwse vorm van rozenkruis (afb. 64) op het kerkhof van Merkegem (Z.-VI.) is een niet schone en verworden vorm. De rozen op vijfpuntige sterren doen nog misschien denken aan de vijf tientjes van de paternoster. Alles is zielloos geworden, als men het vergelijkt met rozenkruisen uit de XVIIe. en XVIIIe. eeuw.

ANDERE SMEEDIJZEREN KRUISEN

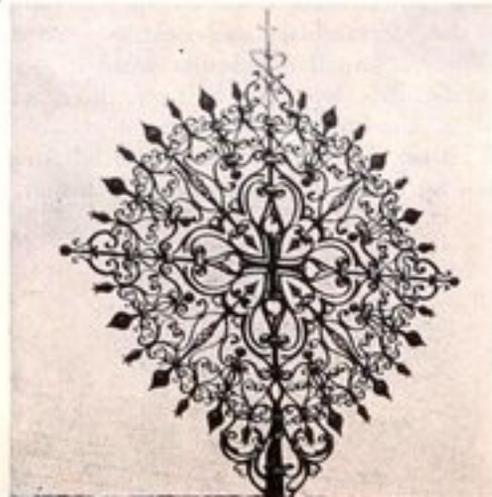
Ook *niet-confreers*, die een zekere rijkdom bezaten, bestelden een smeedijzeren kruis voor hun lieve doden. De vormen zijn oneindig in aantal en werden nog niet opgetekend. De meeste voorkomende en wel de oudste vorm was met een driehoek in de vorm van een dekkapje (afb. 64, links). Dit zal waarschijnlijk kopie zijn van een houten vorm. Zulke vormen zijn te zien te Wilder, Wierre (Z.-VI.) en Westvleteren (W.-VI.). Alveringem (W.-VI.) kende een sprenkruis. Gans verschillend maakte de smid van Bulskamp (W.-VI.) het schildkruis. Anders nog is de vorm te Wulveringem (W.-VI.). Zeer sierlijk is de vorm te Watou (W.-VI.). Ze is nauw verwant met Ekelsbeke, Killem, Wilder, Zegerskapelle, Kassel, allen in Zuid-Vlaanderen. Toch blijven die kruisen allen sober en geven niet die overdadige indruk van lijnenspel, die de Oostenrijkse kruisen (afb. 66) vertonen. Het meest indrukwekkend zicht van ijzeren kruisen heeft men boven op het kerkhof van de Kasselberg, waar meer dan tien smeedijzeren kruisen samen staan als een bos boven het familiegraf der Dehandschutter's. Ook de taal en de zegswijze van de opschriften is een studie waard. Het schoonste Nederlandse opschrift (afb. 61) staat rond een schild op een kruis te Killem (Z.-VI.) :

't Gonne gy nu zyt, was ik voor dezen,
't Gonne ik nu ben zult gy eens wezen.

A. Lowyck.

63		67
	65	
64		68
	66	

Torenkruisen in West-Vlaanderen

SOORTEN

De fijnste en waarschijnlijk wel de grootste verzameling smeedijzeren torenkruisen bevindt zich in Gruuthuze te Brugge. Ze werden door onze vroegere hoofdsteller, A. Janssens de Bisthoven, met veel zorg tentoongesteld in het enig openluchtmuseum van O.-L.-V.-kerkhof. Wie torenkruisen wil bestuderen, kan er kuieren voorbij alle soorten uit alle tijdperken. Het oudste is nog een BROEKKRUIS. Dit is een kruis vastgesmeed met *Vlaamse broeken*. In alle talen zet men het hoedanigheidswoordje *Vlaams* voor die smeedmanier. Het volgende in de reeks is een BRYERDEKRUIS. Bryeren (in het Frans *braser*) is vastzetten met een ijzeren staaf, waarvan de uiteinden door gloeiing platgeslagen zijn ofwel twee stukken ijzer door gloeiing aan elkander gehecht. Een bekende smid van Bryerdekruisen was rond 1400 Jan van Armborg van Sluis. Het schoonste voorbeeld van *Bryerdekruis* is dit van de Potterie te Brugge (gedeeltelijk hersteld door De Voocht, afb. 69). Als voorbeeld van een GEKAPT KRUIS uit de XVe. eeuw kan men wijzen op een paar in de Gruuthuzeverzameling, alsook het rad met palmtak van de Jeruzalemkerk, Brugge (afb. 72) en het kruis van de engelstaf aan het Potteriekruis (afb. 69). Gedraaide, getorste- en gebolde kruisen e.d.m. zijn termen die de huidige smeden wel gebruiken, maar die we tot nog toe niet in rekeningen of oude handboeken ontmoetten.

VORMEN

1°) HET DUBBELKRUIS. Bekend is het dubbelkruis op de kerkgevel en de toren van Zande. Zande-bij-Gistel bezat een kruisbedevaart en wordt daarom bij oudere schrijvers *Kruis-zande* geheten in tegenstelling met Zande-bij-Hulst dat soms *Kloosterzande* wordt genoemd. Te Kruiszande staan niet alleen op de toren dubbelkruisen, maar ook nu nog op de graven van de Zandse *confreers van het H. Cruce*. Een moderne vorm van dubbelkruis werd ontworpen en uitgevoerd voor de St.-Trudoabdij te Male door kunstsmit C. Maertens uit Sint-Andries (afb. 75). In de volksmond en oudere bescheiden vonden we nooit de nieuwmodische vormen van Lorreinsch kruis en patriarchaal kruis. Ze zijn onjuist en moeten geweerd worden.

2°) HET JERUSALEMKRUIS is een kruis met eronder een vaantje waarin het grote kruis gekapt is met vier kleinere. Zulke kruisen kan men vinden op de H. Bloedkapel te Brugge en op sommige torentjes van huizen van de edele heren van de Konfrerie van het H. Bloed. Ook het gebouw der Zusters Apostolinnen te Brugge had er vroeger één.

3°) HET MARIAKRUIS. Dit is een veel voortkomend type op O.-L.-V.-kerken en kapellen. De drie kruisstangen eindigen op een M van Maria met de middenste staf of beentje van de M al of niet eindigend op een zeer kleine lelie. De Gruuthuzeverzameling bezit er verscheidene. Het perkament gevonden in een buisje van een kruis van 1902, toont dat onze mensen nog wisten wat een Mariakruis was. Ziehier de tekst : *Dit Mariakruis werd gesmeed door mij, de Voocht en gewijd ter ere van de Allerheiligste Maagd op den eersten van de Mariamaand 1902...*

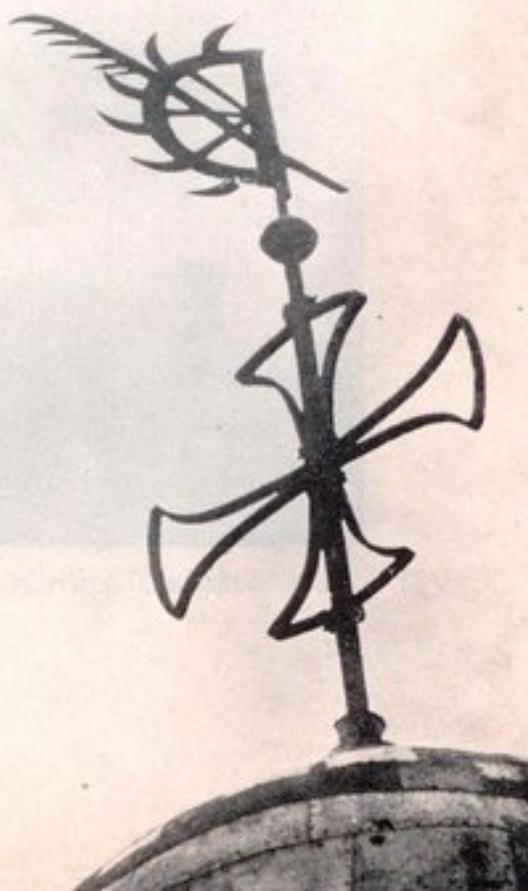
4°) HET LELIEKRUIS. De lელიეureon is natuurlijk een stijlversiersel, maar toch zijn er teksten die duidelijk wijzen dat Mariakruisen en lელიეekruisen verschillend zijn, hoewel ze beiden bij voorkeur voor Mariakerken en kapellen gebruikt worden.

5°) KRANSENKRUIS. De vier kruisstaven zijn onderling verbonden door twee kransen, die gewoonlijk acht of zestien zwikken maken. Er is een oneindige combinatie van vormen mogelijk met die twee kransen in Lodewijk XIV, XV en XVI stijl, al of niet versierd met lელიეleureons, rozen of margaretabloemen. Kransenkruisen worden bij voorkeur op kapelletjes gebruikt.

6°) SPERENKRUIS. Op het

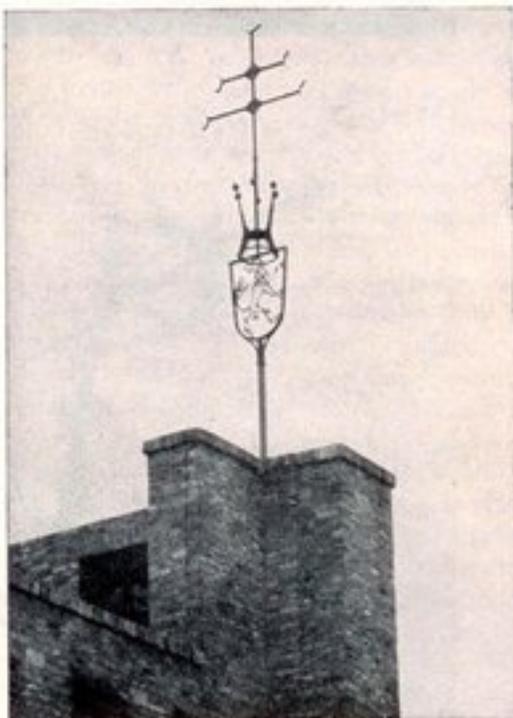
69	71
70	72

kuis worden twee speren of lansen aangebracht. Gruuthuze bezit een prachteksemplaar. Kapucienkerkjes, kongregatiekapellen en Jezuïtenkapellen zijn soms erdoor gezegend. 7°) HET SCHIPKRUIS. Die vorm was me lang onduidelijk tot een prentkaart uit Aardenburg iets duidelijker maakte. De prent stelde een kruis voor met bovenop een schip. Ziehier de tekst : *Het schip — symbool van Aardenburgs verleden als koopmansstad — dat de toren der St.-Baafs-kerk tooit. Voor de plaatsing, Advent 1955, tijdelijk in de kerk.* Toch was dit nog niet het echte schipkruis. Een oude smid gaf de oplossing van het raadsel : *een schipkruis is een kruis waarvan de dwarsbalk de romp van het schip is en de bovenste balk een mast* (afb. 71). Een schoon voorbeeld daarvan op het Oosterlingenhuis, waar bij de herstelling een tekst gevonden werd uit 1460 over dit schipkruis. Soms wordt als maker J. Van de Poele aangegeven, maar zeker is dit niet (afb. 71). Moderne schipkruisen vindt men een beetje ten alle kante op nieuwe villa's, maar de moderne mens denkt aan geen kruis meer.

HEILIGENKRUISEN

1°) SINT-ANDRIESKRUIS. Dit kruis bestaat uit een kruis waarvan de koppeling ofwel belegd is met een Sint-Andrieskruis ofwel belegd met een vierkant, ruit, enz. waarin een Sint-Andrieskruis verwerkt is. De streek over de IJzer (= *Bachten de Kupe*) en vooral Zuid-Vlaanderen bezit veel Sint-Andrieskruisen. Als grensland was het een teken van trouw aan de *Zeventien Provinciën* ; immers de oude Bourgondische Sint-Andriesvlag bleef de vlag der Zuidelijke Nederlanden tot 1798. Vooral de kapelletjes zijn met Sint-Andrieskruisen bekroond. Stuur naar je vrienden uit Kassel in Zuid-Vlaanderen zeker de prentkaart met de kapel van O.-L.-V. van Mirakelen. Ziehier waarom. De kapel is wonderschoon ; ze ligt op de oude Romeinse heirweg van Kassel naar Ariën ; bovendien op de halfronde topgevel prijkt het Sint-Andrieskruis van de trouw aan eigen land en achteraan op de prentkaart van O.-L.-V. van

Afb. 73. — Dubbelkruis op St.-Trudoabdij te Male.

Mirakelen is er een ander mirakel af te lezen : onze herlevende taal. Geschreven door mensen, aan wie het reeds op de lagere school verboden is Nederlands te spreken ver van te leren schrijven, luidt de tekst : *Cassel berg « Nord » Kapel van O.-L.-V. ter Mirakelen is Voornamelijk aanroepen door Moeders die horts na geborte hoor pas geboren kind an de Heilige Maagd en komen opdragen.* Hoe schoon dit teken van trouw van mensen die spellen en schrijven zoals ze spreken. Veel Sint-Andrieskerken waren getooid met een Sint-Andrieskruis. 2°) SINT-BERNARDUSKRUIS (afb. 70). Tot nog toe kon niet uitgemaakt worden of het de kruisstaf is, die Sint-Bernardus in zijn arm houdt, terwijl hij knielt voor O.-L.-V. ofwel of het geheel van de figuren. Sint-Bernarduskruisen komen of kwamen voor op de toren van het Groot Seminarie, de vroegere Duinenabdij (afb. 70), te Lissewege op de O.-L.-V. van Doestkapel, te Ramskapelle O.-L.-V. van de Grote Hemme, te Koksijde op O.-L.-V. van de Bogaerdekapel en op een O.-L.-V. te Klein Sinten in Zuid-Vlaanderen (vroeger eigendom van Duinen). 3°) SINT-KATHARINAKRUIS ook nog SIONKRUIS genaamd. Het kruis is bekroond (afb. 72).

omkranst of belegd met halve of gehele raderen of wielen met palmen. Het kruis van de Jeruzalemkerk te Brugge (afb. 72) wordt soms Sionkruis geheten. Het is eigenlijk een afbeelding van een ereteken, dat door de bouwer van de toren in de XVe. eeuw, de heer van Adornes, verdiend werd in het H. Land. Het is het Katharinawiel belegd met palmtak. Katharinakruisen vind men nog op kerken toegewijd aan de H. Katharina, als bijvoorbeeld Stene-Konterdam, enz. 4°) SINT-MICHIELS.KRUIS. De horizontale staaf van het kruis wordt gevormd door het lijf van de draak. Sint-Michielskruisen *beschermen tegen het helse vier (vuur) tegen bliksem en donder hier zeggen de mensen*. Sint-Michielskruisen vindt men op het Stadhuis te Brussel, Gouwhuis te Brugge, Akademie te Brugge en Sint-Michielskerken. 5°) Tot slot het ENGEL-KRUIS (zie afb. 69). Ook dit kruis beschermt tegen brand. Het schoonste is dit van de Potterie te Brugge en dateert uit 1400. Tot slot willen we nog even wijzen op de vele vertelsels van kruisduivels en hun straffen. Kruisduivels waren de betaalde huurlingen van de sanskulotten, die gedurende de Boerenkrijg en de *Besloten Tijd* voor grof geld de gewijde kruisen van onze torens verwijderden. Onze mensen weten nu nog te vertellen van de straffen, die hen na korten tijd troffen. — Een ander gebruik is, dat in de staart ofwel in het lijf van de haan een koperen buisje met parkament wordt gestoken met namen van overheden en datum van de wijding en vooral wie de haan en kruis zo hoog aanbracht boven op de toren. Mijn eigen vader droeg de haan en kruis hoog boven de parochiekerk en stak er zijn naam bij, want dat is torenrecht, zei een van de vertellers. Heemkundige, zorg dat dit torenrecht een gebruik blijft dat niet verloren gaat.

A. Lowyck.

VOOR DE REDDING VAN OUDE KRUISEN

Alle kruisen die het openluchtmuseum thans bezit (zie de bijdrage daarover in dit blad) komen uit Belgisch-Limburg. Het ligt in de bedoeling, nog meer kruisen te verzamelen, ook uit andere provincies. De veld- of wegekruisen komen dan elk in het overeenstemmend gebied. De grafkruisen moeten we verzamelen op het in aanleg zijnde kerkhof omheen het in opbouw zijnde kerkje uit Erpekom. Wie in zijn omgeving een belangrijk kruis moet redden, mag het ons berichten, maar dan moet het een waarlijk belangrijk stuk zijn en moet het bewaren ter plaatse gans onmogelijk zijn. W.

KRUISEN LANGS DE WEG IN ZUID-VLAANDEREN

Een verheugend teken is het dat kruisen vernieuwd werden in Zuid-Vlaanderen (= Frans-Vlaanderen). Dank zij de aktie van *Ons Heem* werd het kruis op de hoeve van de Waterberg hersteld. Ook te Oostkapel werd een Nederlandse tekst herschilderd (afb. 74). Kan er niets meer gedaan worden? A. L.

Afb. 74. — Kruis te Oostkapel (Z.-Vl.) met vernieuwd opschrift met Nederlandse tekst.

Veldkruisen

Abb. 75.

De studie van de kruisen is in velerlei opzicht belangrijk (1). In jg. V (1946) van *Ons Heem* zijn we begonnen met het vermelden van een bijzondere soort van veldkruisen : nl. opgericht voor personen op die plaats schielijk overleden, door ongeluk of doodslag. Er werden in de loop van dit zeer vruchtbaar onderzoek kruisen vermeld uit : Heist-op-den-Berg, Begijnendijk, Zutendaal, Grobbendonk, Viersel, Poederlee, Vossem, Lokeren, Emblem, Bavikhove, Rumst, Neerijse, Betekom, Leffinge, Ardooie, Rumbeke, Dranouter, St.-Genesius-Rode, Sinaai-Waas, Opwijk, Merchtem, Kortrijk, Hofstade-bij-Aalst, Halle-Br., Sinte-Renelde (Saintes), Haasdonk, St.-Niklaas, Huldenberg, Dilbeek, Dworp, Gooik, Afsnee, Oudegem, Beverst, Lubbeek, Beveren-Waas, Hoelselt, Aldeneik, Hasselt, Vlijtingen, Watermaal-Bosvoorde, Lotenhulle, Mechelen, St.-Joris-Winge, O.-L.-V.-Tielt, Assent, Ruiselede, Landegem, Waterloo, Balegem, Mere-bij-Aalst, Haaltert, Tongerlo-Antw., Mesen, Berg-bij-Tongeren, Diepenbeek, Aarschot, Kaggevinne, Tervuren, Houwaart, Rillaar.

Met dit kruisnummer wordt deze rubriek (voorlopig ?) afgesloten, en wel door te verwijzen naar de studies over dit onderwerp van iemand die zich in het bijzonder met de *openluchtkruisen* heeft beziggehouden:

Z.E.P. Florentius Nackaerts, passionist, eertijds te Diepenbeek, thans Wandelingstraat 55, Kortrijk. In het tijdschrift *Het Oude Land van Loon*, jg. V, 6 (nov.-dec. 1930), blzn. 173-185 liet hij een overzichtelijke studie verschijnen *Bijdragen tot de geschiedenis van de openluchtkruisen*. Hij verdeelt ze in verschillende *families* : I. Geloofskruisen, II. Memoriekruisen (moordkruisen, ongevalskruisen, pestkruisen enz.), III. Kerkhofkruisen, IV. Rechtskruisen. Hij geeft ook een uitgebreide bibliografie en een vragenlijst. In het tijdschrift *Limburg*, jg. 30 (1931), blzn. 129-132, 165-169 verscheen van zijn hand het flinke opstel *Bij het oprichten van zoenkruisen*.

Uit dit alles blijkt dat ons medelid Z.E.P. Florentius het onderwerp der kruisen tot het zijne heeft gemaakt. We willen hem daarbij helpen. Daarom drukken we van hem twee stukken af : zijn indeling van de openluchtkruisen, want dit overzicht is leerrijk en zijn vragenlijst over het onderzoek der kruisen. De inzendingen gebeuren op zijn adres. Wij verstaan ons met Z.E.P. Florentius wel zo, dat zeer opmerkelijke kruisen in ons blad toch nog een plaats kunnen krijgen, onder titel *Merkwaardige kruisen*.

A. - INDELING VAN DE VELDKRUISEN.

Onder *veldkruis* verstaan wij elk kruis, dat wij **BUITEN** aantreffen. Hieronder vallen dus **NIET** de kruisen in onze kerken of in onze huizen.

(1) Zie o.a. *Het kruis in de folklore*, *Volkskunde* jg. 40 (1935-36), blz. 77.

Wij verdelen al de veldkruisen in vijf families en geven bij elke familie de meest voorkomende soorten op.

I) FAMILIE VAN DE DEVOTIEKRUISEN.

Wij beperken hier de *devotiekruisen* tot de kruisen, die alleen werden opgericht als uiting (onder een of ander van zijn vormen) van het kristelijk geloof in het Kruis.

SOORTEN : *Devotiekruis* = louter als uiting van geloof (DIEPENBEEK). *Dwaalkruis* = dat vroeger als wegwijzer diende in eenzame streken (ROTEM ?). *Hagelkruis* = om de velden te beschermen tegen hagel en elk ander onweer (MAASVIEL, Holland). *Kalvariekruis* = kruis met het beeld van Maria en van Joannes (NEEROETEREN). *Kruis aan of bij de kerk* = kruis met of zonder afdak aan de gevel van een kerk of in de onmiddellijke nabijheid ervan (KURINGEN, KORTESSEM). *Kruis aan huisgevels* = (KINROOI). *Kruispunt-kruis* = aan een twee-, drie-, viersprong van een weg (RUITTEN). *Speldenboom* = boom, waarin nagels in kruisvorm geslagen worden, om van de een of andere ziekte bevrijd te worden (GILLY). *Votiefkruis* = als gevolg van een of andere belofte (HERENT, NEERPELT). *Wonderkruis* = waar een wonder zou gebeurd zijn (RIEMST, hangt nu in de kerk). *Zerkkruis* = het kruis van de kist, dat wordt opgericht als gedachtenis aan de dode (EIGENBILZEN).

II) FAMILIE VAN DE GERECHTSKRUISEN.

In vroegere tijden werd het kruis opgericht als teken van een bestaand recht of van een uitgesproken gerechts-geding.

SOORTEN : *Boetekruis* = ook *Zoenkruis* geheten. Het moest door de veroordeelde of zijn familie opgericht worden als straf (ZONHOVEN). *Galgkruis* = opgericht bij een galg of als aandenken van een verdwenen galg (VLIERMAALROOT ?). *Gerechtskruis* = op de plaats, waar er recht werd gesproken (BERBROEK). *Grenskruis* = dat de grenzen van een dorp of eigendom aanduidde (GENK). *Marktkruis* = dat vroeger gebruikt werd als teken voor de opening van de markt (EENNAME).

III) FAMILIE VAN DE KERKHOFKRUISEN.

SOORTEN : *Grafkruis* = de kruisen op de graven zelf ; alleen de oude en de merkwaardige (RUITTEN). *Kerkhofkruis* = dat zich gewoonlijk in het midden van het kerkhof of op een goed zichtbare plaats bevindt (RIJKHOVEN).

IV) KRUISKAPELLEN.

SOORTEN : open, gesloten, grote of kleine kapel. Hieronder zouden wij ook kunnen rekenen de andere *Pasiekapellen*, waar de Lijdende Kristus vereerd wordt (STEVORT) : *Ecce Homo* of Kristus op de koude steen, enz.

Alb. 76. — Niet in Zwitserland maar in de Vlaamse Ardennen.

Alb. 77. — Verdwenen kruis
rond Kortrijk.

V) FAMILIE VAN DE MEMORIEKRUISEN.

Een kruis werd opgericht, om een blijde of droevige gebeurtenis in het geheugen vast te leggen, bijvoorbeeld : een ongeluk, een plotselinge dood, een moord, een missie, een kampdag, enz.

SOORTEN : *Ongevalskruis* = een kruis werd opgericht op de plaats waar een ongeluk voorviel. Hieronder rekenen wij ook de kruisen, die men oprichtte op de plaats, waar iemand schielijk was overleden (DIEPENBEEK). *Missiekruis* = als aandenken aan de missie werd soms een kruis buiten opgericht (ZONHOVEN). *Moordkruis* = op de plaats, waar iemand vermoord werd, richtte men dikwijls een kruis op (GROTE SPOUWEN). *Oorlogskruis* = als aandenken aan een oorlogsslachtoffer, soldaat of burger (GENENDIJK). *Pestkruis* = als aandenken aan het ophouden van de pest of van andere besmettelijke ziekten (bij SINT-TRUIDEN ?). *Preekkruis* = vroeger richtten de missionarissen op de plaatsen waar zij het geloof hadden verkondigd, een kruis op. *Scoutenkruis* = de scouten planten een kruis op de plaatsen, waar zij vergaderen ofwel kampdagen houden (WINTERSLAG).

B. - BESCHRIJVING VAN DE VELDKRUISEN.

- 1) Naam van gemeente en gehucht (wijk).
- 2) Juiste plaats waar het kruis staat (veld, kruispunt, enz.).
- 3) Soort van kruis (zie de indeling).
- 4) Nog aanwezig of (wanneer) verdwenen.
- 5) Toestand (onderhouden, vervallen).
- 6) Plaatselijke naam van het kruis.
- 7) De afmetingen van het kruis en de stof waaruit het gemaakt werd.
- 8) Geklasseerd (welk jaar ?) of niet.
- 9) Geschiedkundige gegevens over het kruis (jaar en datum van oprichting, de aanleiding voor de oprichting).
- 10) Rol van het kruis in het plaatselijk volksleven (speciale gebruiken en praktijken van het volksgeloof).
- 11) Is er soms een legende aan dat kruis verbonden ?
- 12) Aan wie behoort het kruis toe ?
- 13) Zijn er boeken of bladen, waarin dat kruis beschreven staat ? (Nauwkeurige opgave).
- 14) Bij mondelinge overlevering, steeds goed aanduiden van wie en wanneer gij het vernomen hebt.
- 15) Ikonografie : welke afbeelding van het kruis is u bekend ? Waar gepubliceerd, waar bewaard ? (Kunt u, zo nodig zelf een fotoafdruk nemen ?).
- 16) Naam en adres van de onderzoeker.

Bij de beantwoording van deze vragen volstaat het een blad te nemen en het nummer der vragen naast de betreffende antwoorden te plaatsen. De antwoorden zijn dus te sturen aan Z.E.P. Florentius Nackaerts, Wandelingstraat 55, Kortrijk.

W.

EEN VERNIEUWDE VORM VAN ONGELUKSKRUIS

Op onze landdag 1959 in Bokrijk werd tijdens de Boerenkrijgersmis in het *memento* van de doden de geliefde naam genoemd van hem, aan wie ons Verbond zijn eerste aanwezigheid in de beeldradio dankt : Bert Leysen. Dadelijk na de tragische dood dachten we aan het oude gebruik : op de ongeluksplaats een gedenkenis aanbrengen. Mevrouw Alice Leysen-de Haes, ook zuster en broers van Bert, zijn op ons voorstel ingegaan. Welke vorm zou het teken krijgen ? We hadden eerst aan een smeedijzeren kruis gedacht. In onze map met schetsen hadden we enkele ontwerpen in voorraad. Nu bleek het echter dat Bert tijdens een verlof in Beieren getroffen was geweest door de zgn. *Totenbretter* aldaar. Het zijn nogal brede planken, rechtop gezet bij een wegenkruispunt, kapel, brug, enz. en die een inschrift dragen, dat de afgestorvene in de herinnering roept. De inhoud en zin van zulk berd stemmen nagenoeg overeen met een grafkruis. De *Totenbretter* waren oorspronkelijk de planken waarop de dode opgebaard werd, nog veel vroeger was het de plank, waarop hij begraven werd. Gelijk bij ons de strobusseltjes waarop (in de Kempen) de kist rustte als ze op de kar naar de kerk werd gereden, achteraf ook achter een kapelletje of op een wegenkruispunt achtergelaten werd, zo zijn de *Totenbretter* in het Beierse Woud ook op zulke plaatsen terechtgekomen, doch langs ietwat langere omweg. Welnu, omdat de betreurde vriend deze gedachtenisborden schoon heeft gevonden, is de keuze voor zijn gedenkenis op een dergelijke houten plaat gevallen. We zochten een plaat van 7 cm dik, 50-60 cm breed en ongeveer 1,80 m hoog. De plaat zal ongeveer een halve meter in de grond komen te staan. Op de kop sloegen we een kapje, tegen de regen, en omdat de vorm zulk dekstuk vraagt. Bovenaan gaven we de plank een profiel. De onderhelft bleef onaangeroerd. Geschaafd behoeft zulk stuk voor de buitenlucht niet te zijn. Als opschrift kozen we enkele woorden die, kort en kenschetsend, de dierbare figuur kentekenen : OP DE 17DE VAN DE HERFSTMAAND 1959 WERD OP DEZE PLAATS HET LEVEN AFGEKNAKT VAN EEN DER SCHOONSTE EN MEEST GELIEFDE MENSEN UIT ONS VOLK : BERT LEYSEN. 1920-1959. BID VOOR DE ZIEL.

Als lettervorm gebruikten we het hoekige model, passend bij de beitelslag in het hout. Ze doen niet voorniet denken aan runen, want deze waren immers ook in hout geritst en dat bepaalde ook hun karakter. De hartjes onderaan duiden de nagelaten gezinsleden aan : er zijn negen kinderen.

De eikehouten plaat werd eerst met een houtbeveiliging bestreken, nl. *Pento*. De kleur werd dan lichtbruin. Het kapje en de letters werden in het wit gezet, het kruisje bovenaan en de hartjes van onderen in rood. Het eindresultaat overtrof de verwachtingen. De afgebeelde schets kan, bij gebrek aan kleur, maar een gebrekkelijke weergave zijn. Het stuk zou o.i. ook als grafteken op een kerkhof waardig staan (afb. 78).

De bedoeling, die voorzat, was er een van heemschut : een oud gebruik in stand houden en er een vernieuwde vorm aan geven. Ik heb er grote voldoening aan beleefd, omdat ik, door ontwerp en door het uitbeitelen, zelve de gestalte kon geven aan de gedenkplaat voor een onvervangbare vriend.

Bokrijk, 14 herfstmaand 1960.

Jozef Weyns.

Afb. 78.

KRUISEN TE BOKRIJK

Het openluchtmuseum bezit op dit moment vier ongeluiskruisen, dertien grafkruisen en een fragment van een grafkruis. Van de vier ongeluiskruisen zijn er drie van steen : een uit Velm met ingegrifte Kruislievenheer en gedateerd 159... (zie afb. 34), een uit de Bosstraat te Hasselt, van 1750 (afb. 79) en een uit Veulen, van 1791. Het kruis uit de Bosstraat te Hasselt was reeds in de volksdevotie getreden : in zijn nabijheid werden inderdaad geldstukjes gevonden. Het vierde ongeluiskruis is een gesmeed kruis met gegoten Kristusfiguur. Het komt uit Kaulille.

Afb. 79. — Kruis te Bokrijk.

Nr. B. 58.1139, uit Mettehoven, van 1732, voor Arnoldus Gysenen : vijflobbige arm-einden, Kristogram en hart in het kruishoofd. H. : 2,12 m, Br. : 85 cm.

Nr. B. 60.512, uit Guigoven : klein kruis in de vorm als afb. 34, inschrift onduidelijk. H. : 88 cm, Br. : 49 cm.

Nr. B. 60.511, uit Guigoven, van 1657, voor Nicolas Grovven : drielobbige arm-einden. H. : 1,96 m, Br. : 73 cm.

Nr. 60.510, uit Guigoven, van 1754, voor de familie Hamons : drielobbige arm-einden en Kristogram in kruishoofd. H. : 1,90 m, Br. : 74 cm.

Nr. B. 60.508, uit Guigoven, van 1785, voor Joannes Coenen, zie afb. 42.

Nr. B. 60.509, uit Guigoven, van 1891, voor Jacobus Wagemans en Barbara Palmaerts : verstarde vorm van voorgaand model. H. : 1,81 m, Br. : 88 cm.

Nr. B. 60.506, uit Alken, van 1689, voor notaris Walterus Swennen : zevenlobbige arm-einden, Gekruisigde op kruishoofd. H. : 2,52 m, Br. : 95 cm.

Nr. B. 60.507, uit Alken, van 1745, fragment van grafkruis voor Getruyt Abrie en haar man Libertus Govaers : zevenlobbige arm-einden, Kristogram met hart in kruishoofd. Br. : 84 cm. Hoogte van fragmen : 98 cm.

Nr. B. 60.505, uit Vechmaal, van 1748, voor Libert Frère en Catherinne Lambert, frans-talige tekst : vorm als voorgaand nr. H. : 1,79 m, Br. : 90 cm.

W.

De — allemaal stenen — grafkruisen komen uit Mettehoven (zes stuks), Guigoven (vijf stuks), Alken (twee stuks, waarvan één slechts fragment) en Vechmaal (één stuk). We geven ervan een korte beschrijvende opsomming.

Nr. B. 58.1136, uit Mettehoven, van 1624, voor Joannes Vossius, zie afb.

Nr. B. 58.1137, uit Mettehoven, van 1652, voor Peter Kempensers : drielobbige arm-einden, geen andere versiering. Volle H. : 1,95 m, Br. : 79 cm.

Nr. B. 58.1135, uit Mettehoven, van 1664, voor Joannes Vroninx : drielobbige arm-einden ; onder de middenlob van boveineind een cirkel met Kristogram, de nevenlobben vormen een spiraal. Op de bovenste kruisarm een wapenschild met helmtaken. Volle H. : 2,33 m, Br. : 66 cm.

Nr. B. 58.1141, uit Mettehoven, van 1668, voor Hanbrecht Vroninx : zelfde beschrijving als nr. B. 58.1135 doch vijflobbige arm-einden. H. : 2,15 m, Br. : 74 cm.

Nr. B. 58.1140, uit Mettehoven, van 1726, voor Bartholeyns : zie afb. 43.

sprokkelingen

HOUTEN GRAFKRUISEN

Het eerste kerkhof dat mij trof door de gave eenvoud van de vele houten kruisen, was dat van Kermt-bij-Hasselt, in 1948. Het bijzondere van die kruisen was, dat de timmerman telkens een Lievenheer van eigen makelij erop had gehecht. Dat is mij later een eigen Limburgse doenwijze gebleken, want nog op andere kerkhoven heb ik die uit hout gestoken Kristus gezien. Werd dat snijwerk misschien niet door de kruisenmaker, doch door een volkse beeldsnijder geleverd? Ik heb het geval niet ver genoeg onderzocht.

In 1956, op Sylvesterdag, heb ik het kerkhof gezien met het gaafste aantal houten kruisen mij tot heden bekend. Ik was er aangenaam door verrast. Dat was in de jonge parochie Hoek, onder Kalmthout. Heel het kerkhof gaf zogoed als alleen houten kruisen te aanschouwen, en wel kruisen van tweeërlei vorm (afb. 80 en 82). Ik had de indruk dat ze van twee onderscheiden plaatselijke schrijnwerkers stamden. Of was het één schrijnwerkersbaas die tussen twee modellen liet kiezen? Het spijt me dat ik toen ter plaatse niet meer inlichtingen heb ingewonnen. Men heeft steeds te weinig tijd, maar beklagt het zich achteraf, geen tijd *gemaakt* te hebben. Ik hoop dat in deze grensparochie van de Hoek zich intussen geen steenhouwer heeft neergelaten om dit eenvoudig landelijk kerkhof te bederven.

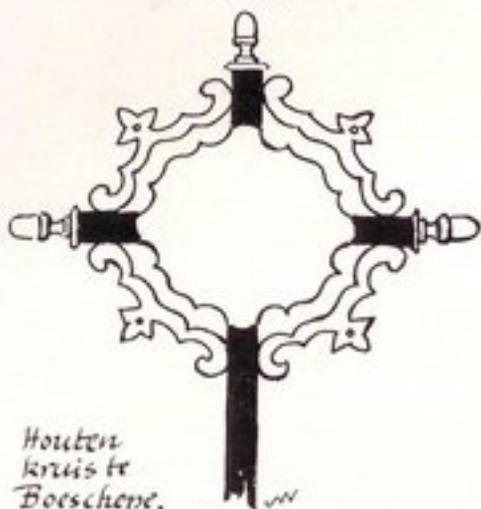
Nog hier en daar in het Vlaamse land heb ik een houten grafkruis gefotografeerd, maar vooral deze uit Zuid- of zgn. Frans-Vlaanderen zijn mij bijgebleven. Ook wel door de bijkomende omstandigheden. In Boeschepe b.v., op hetzelfde kerkhof waar het graf aanwezig is van de zo verdienstelijke Vlamingenvriend kanunnik-deken Jules Andouche, heeft een plaatselijke schrijnwerker een zeer fraai bewerkt kruismodel (afb. 81).

Deze enkele voorbeelden zijn verre van voldoende om een vormenstudie van de houten kruisen te maken. Toch blijkt reeds de grote verscheidenheid die het eenvoudig houten kruis mogelijk maakt. De naakte kruisvorm, zonder versiering, is zeldzaam, ofschoon hij, juist door zijn strenge lijn, indrukwekkend kan zijn. Meestal heeft de kruisenmaker de arm-einden van een klaverblad voorzien. De kruishoeken kunnen ofwel straalsgewijze versierd zijn (afb. 80) ofwel door een boog (afb. 82), welke twee doenwijzen we in de Kalmthoutse-Hoek aantreffen. De boog kan zeer decoratief worden, gelijk in Boeschepe. Hier

Houten kruis te Kalmthout-Hoek (wit opschrift weggelaten).

Afb. 80.

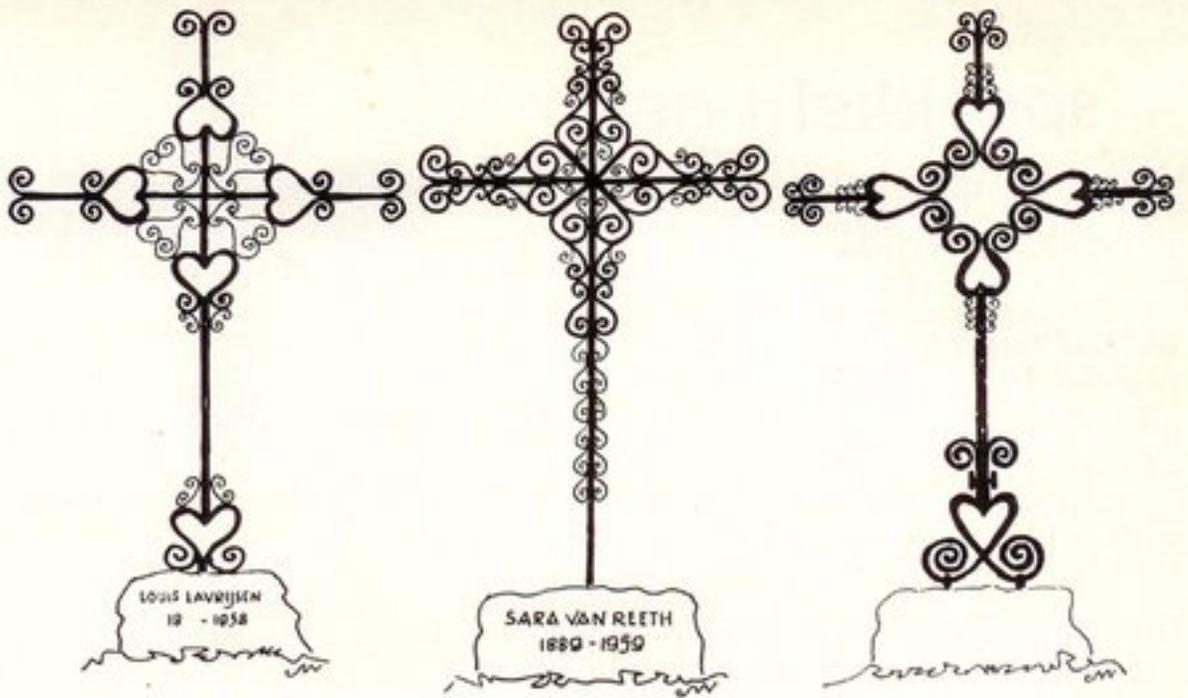
Houten kruis te Boeschepe, Zuid-Vlaanderen.

Afb. 81.

Houten kruis te Kalmthout-Hoek.

Afb. 82.

Alb. 83.

Alb. 84.

Alb. 85.

krijgen de arm-einden gedraaide eikels als bekroning (afb. 81). De armen zijn nu inderdaad geen planken meer, doch balkjes. De tekst kon er dus niet meer op geschilderd worden. Er werd beroep gedaan op een afzonderlijk opgelegd schild, dat weer decoratief werd bewerkt. Zo is het kruis van Boeschepe een der meest bewerkte en fraaiste houten kruisvormen geworden, een stukje volkskunst.

Het doel van deze enkele aantekeningen is drievoudig. Allereerst wilde ik aantonen dat ook houten grafkruisen, wegens hun opmerkelijke verscheidenheid, beslist ook aandacht verdienen. Ten tweede dat, behalve stenen kruisen, wij in Bokrijk ook gaarne een verzameling van kenschetsende houten kruisen op ons in aanleg zijnde kerkhof een plaats willen geven. Dat een houten kruis, ten slotte, verre van banaal is als grafteken, en in zijn strenge eenvoud waardig en indrukwekkend kan zijn, bewijst het kruis dat beeldhouwer Elström vervaardigde voor het graf van Bert Leysen te Tervuren.

Bokrijk, 10 zaai maand 1960.

Jozef Weyns.

GESMEDE KRUISEN

In de strijd tegen de lelijkheid en de snoeverij op onze kerkhoven, mag zeker gedacht worden aan de gesmede kruisen. Er is hier en daar nog wel een oud goed exemplaar bewaard. Toch kunnen onze smeedijzeren kruisen niet wedijveren, noch in aantal noch in kunstwaarde, met deze van b.v. Centraal-Europa, waar trouwens, de volkskunst in het algemeen rijker en veelvuldiger aanwezig gebleven is (afb. 66). Op die plaatsen, waar hardsteen vroeger niet bij de hand was en dus niet werd gebruikt, is het smeedijzeren kruis zeker een heemverbonden vorm van grafkruis. Ik heb er een getekend voor het grafje van ons kindje in 1950. In 1958 heb ik er een getekend voor het graf van een merkwaardige Kempenaar: Louis Lavrijsen, rustend postbediende te Arendonk (afb. 85). Als voetstuk voor dat kruis zochten en vonden we een grote fraaie zwerfkei op de heide. Louis was een groot minnaar en kenner van de heide. Een derde smeedijzeren kruis heb ik getekend voor de pleegmoeder van de vrouw van ons medelid Jos van Rompay uit O.-L.-V.-Waver (afb. 84).

Onze voorraad is daarmee nog niet uitgeput. Tussen die voorraad steekt ook het kruis, hier boven nr. 85 afgebeeld, en dat ondergetekende voor zijn eigen rustplaats heeft bestemd, maar hij verlangt nog niet naar de uitvoering ervan.

W.

WIJ DANKEN voor de drukplaten ons vriendelijk in leen geschonken door K.S.A. Sint-Andries (afb. 61-62) ; wijlen heer Impe, Kortrijk (afb. 76) ; N.V. Dagblad De Standaard (afb. 78).

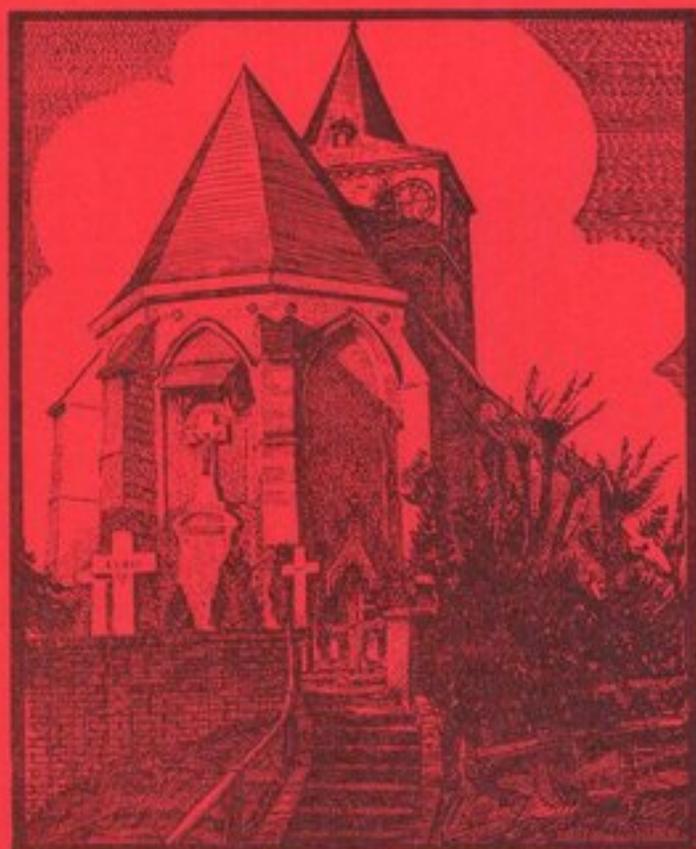
ZONDEN EEN BIJDRAGE IN DEZE VOLGORDE : J. Weyns, Bokrijk (4) ; M. Vrielynck, Sint-Michiels (5) ; J. Nysen, Sint-Martens-Voeren ; A. Verbeke, Vlamertinge (2) ; B. Bynens, De Panne (2) ; A. Deschrevel, Ingooigem (2) ; F. van de Vijver, Bergerhout (2).

VOOR ONZE NIEUWE LEDEN. Er verschenen reeds enkele bijzondere nummers van *Ons Heem* over molens, Bokrijk, Limburg, heiligen, aardewerk, tin, Kempen, bidprentjes, open haard. Er zijn nog drie nummers gereed, die betrekking hebben op West-Vlaanderen, Rodenbach en Brabant. In voorbereiding zijn de bijzonderste nummers die op hun beurt gewijd zijn aan de volgende onderwerpen : heemschut, tegels, heraldiek, hekken in ijzer, uitsteekherden, smeedkunst, ankers, sloten en slotplaten, volksdevoties, hoeven, vlaamse kant, munten, volkse meubels, vlechtwerk, klokken, de kust en Zuid-Vlaanderen. Een lijst van oude nummers kan altijd gratis bekomen worden op het sekretariaat. Dit geldt als bijzonder bericht voor nieuwe abonneementen en voor wie een proefnummer krijgt. Dit laatste kan door iedereen gratis aangevraagd worden.

TERUG NAAR STIJLVOLLE GRAFKRUISEN. Dat er iets ten goede gebeurt om terug te keren tot het eenvoudige stijlvolle grafkruis, bewijst niet alleen het hier vermelde eenvoudige en toch kunstvolle hou-

ten kruis dat Elström maakte voor Bert Leyssen zaliger. Zie ook afb. 86. Een paar andere goede voorbeelden, die stenen grafkruisen betreffen : het kruis te Heers op het graf van de vader van de heer Goeverneur Roppe. Dit gaat terug op het traditionele stenen kruis van deze streek van Haspengouw. Prof. dr. P. Paelinck, oud-leraar van Z.M. de koning, heeft voor het graf, te Hasselt, van zijn moeder een tekening gevraagd van een der fraaie kruisen uit het openluchtmuseum te Bokrijk om als voorbeeld te dienen.

Laten we toch allen ons best doen om aan de smakeloze, bombastische en dure rommel van onze kerkhoven paal en perk te stellen !
W.

Afb. 86.

Ons Heem, tweemaandelijks tijdschrift van het Verbond voor Heemkunde. — Jaarabonnement : gewoon lidmaatschap : 100 F ; steunend lidmaatschap : 150 F ; beschermend lidmaatschap : vanaf 300 F ; Biblioteken, Openbare Besturen, enz. : 120 F. Militairen (militair adres aangeven), leden van kroostrijke gezinnen (nummer van kortingskaart N.M.B.S. aangeven), studenten (onderwijsrichting en leeftijd aangeven) en Frans-Vlamingen genieten een korting : ze betalen 85 F. Verzending naar Nederland : geen prijsverhoging ; naar Europese landen : verhoging 10 F ; overzee : verhoging 20 F. **Over te schrijven op postrekening nr. 495981, Verbond voor Heemkunde, St.-Martens-Latem.** — Erevoorzitter : Drs. Jozef van Overstraeten, Parklaan 37, Aalst. — Voorzitter : Dr. Jozef Weyns, Herkenrodeplein, Bokrijk, Genk. — Penningmeester : Lic. hist. Raf van den Abeele, *Het Nevels Leen*, St.-Martens-Latem. — Eind- en hoofdopsteller : Z.E.H. A. Lowyck, Leegweg 20, St.-Andries-Brugge. — Hoofdopsteller van *Onze Stam* : Lic. hist. Daniël Verstraete, Engelandalelaan 19, Assebroek. — Redakteraad : Dhr. Luc Ehrard, Limburg-Stirumlaan 238, Wemmel, voor Brabant ; Lic. hist. Raf van den Abeele, *Het Nevels Leen*, St.-Martens-Latem, voor Oost-Vlaanderen ; Lic. hist. Daniël Verstraete, Engelandalelaan 19, Assebroek, voor West-Vlaanderen ; Dr. Jozef Weyns, Herkenrodeplein, Bokrijk, Genk, voor Antwerpen en Limburg. — Drukker : E. Vercruyse-Vanhove, Gistelateenweg 167, St.-Andries-Brugge. — Sekretariaat, *Beheer an Recensiedienst* : *Openluchtmuseum Bokrijk*, Genk. — Iedereen kan daar proefnummers GRATIS bestellen.

Neem deel aan de

*operatie
gemakkelijk sparen*

$$1000 \times 3 = 30$$

$$\frac{30}{100}$$

$$1000 + 30$$

$$1030$$

volgens de KREDIETBANK - FORMULE

* vriendelijk onthaal * op ieder ogenblik * zonder tijdverlies
* met een minimum aan formaliteiten * bij Uw eigen financiële raadgever